

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İSLAM EYNƏLİ OĞLU QƏRİBOV

MƏHƏMMƏD HADİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİ
AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATINDA
(1905 -1920-CI İLLƏR)

5716. 01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi məsləhətçi:

Bəkir Əhməd oğlu Nəbiyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik

Rəsmi opponətlər:

Kamran İmran oğlu Əliyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Adil oğlu Rəsulov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nizaməddin Şəmsəddin oğlu Şəmsizadə

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Müdafinə “_07_”_06_2013-cü il tarixdə saat ___də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131–Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 1143, Bakı, H. Cavid prospekti–31, Akademiya şəhərçiyi, Əsas korpus, V mərtəbə, 522-ci otaq

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru :

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

MÖVZUNUN AKTUALLIĞI. XX əsrin əvvəlləri Yaxın Şərq ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-elmi həyatında baş vermiş bir sıra cəhətlərlə yadda qalır. Milli azadlıq mübarizələrinin genişlənməsi, maarifçilik ideyalarının yüksələn bir xətt üzrə inkişafı daha çox tarixin bu dövrlərinə təsadüf edir. Məhz bu illərdə bünövrəsi “Əkinçi” qəzeti ilə qoyulmuş (22 iyul 1875-ci il) Azərbaycan milli mətbuatı özünün çiçəklənmə və intibah dövrünü keçirir. Bakıda, Tiflisdə, Təbrizdə, İrəvanda bir-birinin ardınca qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlayır, ədəbiyyatda realizmlə yanaşı millətin dərd, istək və arzularının tərcümanı olan milli Azərbaycan romantizmi formalaşır. Şərq ölkəsi olan Azərbaycana mütərəqqi Qərb düşüncəsinin axını güclənir, ədəbiyyatın mövzu, mündəricə, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, forma və şəkillərində də köklü yeniləşmələr əmələ gəlir, bədii söz klassik Şərq poetikasının qəliblərindən qurtularaq tamamilə yeni formalarda təqdimatını tapır. Bütün burada sadalananlar və sadalanmayanlar barədə indiyə qədər tarixşünaslığımızda və ədəbiyyatşünaslığımızda çox sayda əsərlər yazılıb, dissertasiyalar müdafiə olunub, fərqli-fərqli monoqrafiya və kitablar nəşr edilib. Bu işlərin böyük bir qismi Sovetlər dövründə, müəyyən hissəsi isə dövlət müstəqilliyimizin bərpasından (1991-ci il) sonrakı illərdə görüldü. Təbii ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, özəlliklə Sovet vaxtı bu əsərlər zamanı ilə səsleşib və bunlarda həqiqətlə yanaşı, bir sıra yanlışlıqlar da özünə yer alıb. Bu sıradan Məhəmməd Hadinin də irsi zaman-zaman tədqiqatlar üçün obyekt olmuş, ədibin yaradıcılığı ilə ya dolayısı, ya da birbaşa bağlı olan onlarla məqalə, bir sıra kitab və monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur¹. Lakin

¹ A.Şaiq. Xatirələrim. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1973 (“Məhəmməd Hadinin faciəsi” əsəri); Seyid Hüseyn. Ədəbiyyatımız tarixindən: Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi// “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923-cü il, N 3-4; Mir Cəlal. Şair vətəndaş// SSRİ EA Azərbaycan filialının xəbərləri, 1943, N 4; Mir Cəlal. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild, Bakı: EAAZF nəşriyyatı, 1944 (“Məhəmməd Hadi” öçerki); Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı: Azərənşr, 1974 (“Səni kim unudar?” məqaləsi); Məmməd Cəfər. İşıqlı düşüncələr şairi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7 dekabr 1979-cu il; Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadinin tərcümeyi-halına dair mənbələr// Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri, III cild, N 5, 1947; Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985; B.Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1976 (“Sənətkarın faciəsi” məqaləsi); K.Talıbzadə. Mən bir kitab... “Bakı” qəzeti, 4 dekabr 1979-cu il; A.Zamanov. Ülvi əməllər şairi. “Kommunist” qəzeti, 7 dekabr 1979-cu il; Y.Qarayev. Ön söz (M.Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə müqəddimə). Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005; M.Ağamirov. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərənşr, 1987; M.Əlioğlu. Fəciəli istedad// “Ulduz” jurnalı, 1972-ci il, N 8; Z.Əkbərov.

bizim müraciət etdiyimiz mövzu indiyə kimi tədqiqat predmeti kimi seçilməmiş və M.Hadinin dövrü mətbuatla əlaqələri, demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Etiraf edək ki, XX əsr Azərbaycan yazıçılarından ən çox dövrü mətbuatla əlaqə saxlayan M.Hadi olmuş, yazdığı əsərlərin demək olar ki, böyük əksəriyyətini isti-isti müxtəlif mətbuat orqanlarında nəşr etdirmiş, həm də bir çox qəzet və jurnallarda ədəbi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əfsuslar olsun ki, mütəfəkkir sənətkarın mətbuatla əlaqələri qədərincə öyrənilmədiyindən, onun əsərlərinin müəyyən qismi tədqiqatlardan kənar qalmış, əllidən artıq şeiri, doxsana yaxın publisistik məqaləsi və nəsr əsəri, bir neçə tərcüməsi nə kiril, nə də latın qrafkası ilə nəşr olunmamışdır. Bu isə öz növbəsində M.Hadi irsinin yarımçıq öyrənilməsinin təkzibolunmaz faktıdır.

XX əsr Azərbaycan mətbuatını Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Haşım bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Əlabbas Müznib, Seyid Hüseyn, Məhəmmədəmin Rəsulzadəsiz təsəvvürə gətirmək mümkün olmadığı kimi, 1905-ci ildən ömür və yaradıcılıq yolunun sonlarına qədər Azərbaycan mətbuatında ardıcıl şəkildə bədii, elmi və publisistik əsərlər çap etdirən Məhəmməd Hadisiz də təsəvvürə gətirmək çətindir və M.Hadinin mətbuatla əlaqələrini öyrənmək, əslində XX əsr Azərbaycan mətbuatının müəyyən bir sahəsini öyrənmək deməkdir. Biz məhz bunları nəzərə alaraq “Məhəmməd Hadinin ədəbi-bədii irsi Azərbaycan dövrü mətbuatında (1905-1920-ci illər)” mövzusunun tədqiqat predmeti kimi seçmiş və mövzunun aktuallığının da materialın yeni təfəkkür işığında hər cür sosioloji sifarişlərdən uzaq olduğu, mümkün qədər əhatəli şərhilə bağlılığı qənaətdəyik.

TƏDQIQATIN OBYEKTİ. Tədqiqatın obyektini Məhəmməd Hadinin 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan dövrü mətbuatında çap olunmuş əsərləri təşkil edir. Məlum olduğu kimi, M.Hadi “Həyat” qəzetinin 23 iyul 1905-ci il 35-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Bəyani-həqiqət” adlı məqaləsi ilə mətbuat aləminə gəlmiş və 1910-cu ilin axırlarına – Türkiyəyə gedənə qədər müxtəlif mətbuat orqanları, o cümlədən “Füyuzat” jurnalı, “İrşad”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Təzə həyat”, “Tərəqqi”, “İttifaq” və “Səda”

Görkəmli “hürriyyətçi-nisvançı”// “Azərbaycan qadını” jurnalı, 1971-ci il, N 3 ; K.Əliyev. Hadi kədəri. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 7 dekabr 1979-cu il; Z.Əsgərli. Qüdrətli romantik şair. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7 noyabr 1985-ci il; İ.Vahabzadə. Millətimin imzası. Bakı: “Təbib” nəşriyyatı, 1992; İ.Qəriqli. Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2001; V.Osmanlı. Məhəmməd Hadinin pomantizmi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2006 və b.

qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmiş, yüzlərcə şeir, hekayə, məqalə və tərcümə əsərlərini adları yuxarıda qeyd olunan mətbuat orqanlarında dərc etdirmişdir. M.Hadi Türkiyədə həbs olunub Salonik adasına sürgün edilənə qədər də Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqə saxlamış, göndərdiyi şeir və məqalələr Bakıdakı müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuşdur. 1913-cü ilin axırına yaxın Türkiyədən Azərbaycana qayıdan sənətkar mətbuatla əlaqələrini yenidən bərpa etmiş, 1919-cu ilin may ayına qədər bir sıra qəzetlərdə əsərlərini çap etdirmişdir. Ədəbin bu illərdə mətbuatda işıq üzü görün əsərlərinin müəyyən qismi ölümündən sonra çap edilən kitablarına düşsə də, əsərlərinin böyük bir hissəsi, xüsusilə məqalələri və nəsr əsərləri indiyə kimi müasir əlifbalarda(kiril və latın qrafikalı əlifbalar nəzərdə tutulur-İ.Q.) nəşr olunmamış, tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Biz tədqiqat boyu həm M.Hadinin müxtəlif qəzet və jurnallarda çap etdirdiyi əsərləri ilə kitab variantlarını tutuşdurmuş, həm də həmin illərin mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi, demək olar ki, bütün əsərlər barədə məlumat vermiş, imkanlarımız daxilində onları təhlil etmişik. Təbii ki, bizdən əvvəl M.Hadidən yazan müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnmiş, onlara münasibətimizi də bildirmişik.

MÖVZUNUN ÖYRƏNİLMƏ DƏRƏCƏSİ. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Məhəmməd Hadinin ədəbi-bədii irsi Azərbaycan dövrü mətbuatında (1905-1920-ci illər)” problemi bu tədqiqata qədər ayrıca, müstəqil mövzu kimi öyrənilməmişdir. Lakin ümumilikdə götürüldükdə mütəfəkkir sənətkarın irsinə istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra həmişə maraq olmuş, Azərbaycan pomantizmindən, XX əsrin ilk iki onilliyindəki ədəbiyyatdan yazan müəlliflərin əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə M.Hadidən bəhs etmiş, onu qeydsiz-şərtsiz yaşadığı dövrün ən unikal, bənzərsiz və yüksək istedad sahibi olan sənətkarlarından biri kimi qiymətləndirmişlər. Təbii ki, biz tədqiqat boyu yeri düşdükcə həmin müəlliflərə və onların əsərlərinə müraciət etmişik. M.Hadinin öyrənilməsi, təbliği və tədqiqi tarixi, əslində Seyid Hüseyn və Abdulla Şaiqlə başlayır ki, sonrakı illərdə Mir Cəlal, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Abbas Zamanov və tədqiqat boyu adını çəkdiyimiz, əsərlərinə istinad etdiyimiz bir çox müəlliflər bu işi zaman-zaman davam etdirmiş və proses indi də öz axarı ilə davam etməkdədir.

TƏDQIQATIN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ. Tədqiqatın əsas məqsədi XX yüzilliyin əvvəllərində yetişmiş böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd Hadinin Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqələrini sistemli şəkildə öyrənməkdən, sənətkarın XX əsrin ilk iki onilliyindəki

Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində yerini müəyyənləşdirməkdən, müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuş əsərlərini toplayıb elmi-filoloji qiymətini verməkdən və ədibin əsərlərinin gələcək mükəmməl nəşrləri üçün zəmin yaratmaqdan ibarətdir.

TƏDQIQATIN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI. Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, tədqiqatın obyektini kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı tarixi şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyindən əsər boyu sistemli müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur.

TƏDQIQATIN ELMİ YENİLİKLƏRİ. Dissertasiya Məhəmməd Hadinin Azərbaycan dövrü mətbuatı ilə(1905-1920-ci illər) əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində sistemli şəkildə yazılmış ilk monoqrafik tədqiqatdır. Tədqiqatda M.Hadinin həmin illərin dövrü mətbuatında çıxan orijinal poetik əsərləri və poetik tərcümələri ilə sənətkarın həm sağlığında, həm də ölümündən sonra çıxan kitablarındakı nümunələr tutuşdurulur, kitab çaplarındakı qüsurlar islah edilir və şairin əsərlərinin mükəmməl nəşri üçün hazırlıq işləri görülür. Ən başlıcası isə, M. Hadinin bu illərdə çıxmış və kitablarına düşməyən şeir və tərcümələri ilk dəfə üzə çıxarılır, onlara imkan daxilində münasibət bildirilir.

Poetik əsərləri və poetik tərcümələri tam şəkildə olmasa da, müəyyən qismi kiril və latın əlifbalarında çap olunan sənətkarın irsinin yarısından çoxunu təşkil edən elmi-publisistik yazıları və nəsr əsərləri, demək olar ki, müasir əlifbalarla(kiril və latın-İ.Q.) nəşr olunmamış, nə sağlığında, nə də sonralar çap olunan kitablarının heç birinə düşməmişdir. Müxtəlif tədqiqatlarda bu əsərlərin bəzilərinə münasibət bildirilsə də, sənətkarın elmi, publisistik əsərləri və bədii nəşri demək olar ki, araşdırılmamışdır. Dissertasiyada həm bu qəbildən olan əsərlər ilk dəfə geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, həm də dissertant tərəfindən onların mətni yeni əlifbaya köçürülərək izah, şərh və lüğət yazılmaqla nəşrə hazırlanmış, bir çox nümunələr mətbuat vasitəsi ilə ədəbi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

TƏDQIQATIN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ƏHƏMİYYƏTİ. Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyətini hər şeydən əvvəl M.Hadinin dünyagörüşü, ideyalar aləmi və bədii-elmi irsini hərtərəfli araşdırmaq və qiymətləndirməkdə axtarmaq lazımdır. Sənətkarın ədəbi-elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan çox sayda əsərlərinin üzə çıxarılaraq şərh edilməsi, böyük fikir və əqidə adamı barədə deyilənlərin sistemləşdirilməsi, şübhəsiz, M.Hadinin olduğu kimi ictimaiyyətə təqdim olunmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu tədqiqat XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan mətbuatını və həmin illərin ədəbi-ictimai mühitini öyrənənlər üçün dəyərli

vəsait olmaqla yanaşı, həm də o illərdə Azərbaycanın siyasi və mənəvi mühitində baş vermiş yenilikləri izləmək baxımından etibarlı mənbə hesab edilə bilər.

Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, milli Azərbaycan romantizmi və jurnalistika tarixini öyrənənlər, bu sahələrlə bağlı araşdırma aparənlər və ali məktəblərin müvafiq fakültələrində təhsil alan tələbələr də faydalana bilərlər.

TƏDQIQATIN APROBASİYASI. Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məzmunu, başlıca nəticələri müəllifin beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə, kitab və monoqrafiyalarında, ölkədə və xaricdə çıxan nüfuzlu nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

TƏDQIQAT İŞİNİN QURULUŞU. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində işin ümumi səciyyəsi müvafiq formaya uyğun şərh edilir.

“Məhəmməd Hadi yaradıcılığının “Həyat” və “Füyuzat” mərhələsi” adlanan və yeddi yarımbaşlıqdan ibarət olan birinci fəslin ilk – **“Ədəbiyyat aləminə gəlişinə qədərki dövrə qısa bir nəzər”** paraqrafında M.Hadinin sənət və mətbuat aləminə gəlişinə qədərki dövrə ümumi nəzər salınır, onun sənətkar kimi formalaşdığı mühit barədə məlumat verilir.

Qeyd olunur ki, özündən əvvəlki Qərbi Avropa, rus və türk(osmanlı) romantizmindən fərqli cəhətlərə malik olan “Azərbaycan romantizminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində və dünya romantizmi ilə qovuşmasında başlıca simalardan biri, demək olar, bu cərəyanın başçısı olan Məhəmməd Hadidir”¹.

“25 yaşlarındakə nə bir qəsidəsi, nə də aşiqanə qəzəli olmayan”² şairin mətbuat və sənət aləminə gəlişi 1905-ci ilin ortalarına təsadüf edir ki, bu zamana qədər o, enişli-yoxuşlu bir həyat yolu keçmiş, dərin savada, formalaşmış dünyagörüşə, ən başlıcası millətinə, vətəninə minnətsiz, canbaşla xidmət etməyə hazır olan gənc kimi yetişmişdi. Arzularını

¹ Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi (M. Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildinə yazılmış müqəddimə). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1978, səh. XVII

² Kazımoğlu(Seyid Hüseyin). Ədəbiyyatımız tarixindən:ƏbdülsəlimzadəMəhəmməd Hadi// “Maarif və mədəniyyət”jurnalı, 1923, N 3-4

gerçəkləşdirmək üçün ona şərait lazım idi ki, bu şərait 1905-ci il Birinci rus inqilabından sonra meydana gəldi və fitri istedadı sayəsində M.Hadi az bir müddətdə iddialı adamların onilliklər boyu gedə bilmədiyi yolu qət, fəth edə bilmədiyi zirvələri isə fəth etdi.

Fəslin ikinci–“**Poetik əsərləri “Həyat”ın səhifələrində**” yarımbaşlığında M.Hadinin “Həyat” qəzetindəki poetik əsərləri tədqiq olunur.

İlk poetik əsərlərində əsas mövzuları maarif və mədəniyyətin təbliği, azadlığın tərənnümü olan və “XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan poeziyasının romantik qolunun başında duran M.Hadinin”¹ “Həyat” qəzetində, ümumən mətbuatda çap olunmuş ilk şeiri “Lövhi-məkatib” adlanır (“H”, 29 noyabr 1905-ci il, N 109).

Məkatib cəlvəgahi-tələti-fəyyazi-qüdrətdir,

Məkatib pərtovi-ənvəri-şəmsi-sübhi-vəhdətdir, -

beyti ilə başlanan ilk mətbu şeirində şair məktəbi millətin yaşayışı, inkişaf və tərəqqisi üçün başlıca vasitə hesab edir.

Sənətkarın maarifçilik görüşlərini əks etdirən əsərlərindən danışılarkən bildirilir ki, “..həmvətənlərinin ağır və fərəhsiz həyat şəraitini, tuşlandıqları bəla və bədbəxtliklərin səbəbini... maarifsizlikdə, zərərli fikirlərin torundan xilas ola bilməmələrində görə”² maarifçi yazıçılar kimi M.Hadi də çox doğru olaraq qeyd edirdi ki, cəhalətin səbəbi elmsizlikdir və elmi öyrənmədən nə mərifət, nə də firavan yaşayış sahibi olmaq mümkün deyil.

“Öz bədii, publisistik, elmi-fəlsəfi yazılarında... əslində real gerçəkliyi də, cəmiyyətin özünü də ictimai cinahlara və silklərə, siniflərə və tayfalara, ümumiyyətlə heç bir sosial-siyasi intriqa qütblərinə, məhdud subyektiv təmənnə və mənafe təbəqələrinə parçalamayan, dövrünün milli azadlıq hərəkatını ümumxalq oyanışı, ümummilli intibah kimi tərənnüm edən”³ M.Hadinin azadlığın tərənnümünə həsr olunmuş “Hürriyyət aləmi” şeiri (“H”, 8 yanvar 1906-cı il, N 6) XIX əsrin böyük osmanlı türk şairi Namiq Kamaldan, onun “Nə əfsunkar imişsən, ah, ey didari-hürriyyət” misralı şeirindən təsirlənərək yazılmışdır. Poetik yaradıcılığının manifesti hesab oluna biləcək bu şeirdə şair öz gələcək yaradıcılığının məramını elan edir. Ədəbi aləmdə ilk addımlarını atan gənc şairin bu şeiri sonralar “Hürriyyət əndəlibi - azadlıq bülbülü” adlandırılan gələcək mütəfəkkirin, filosof şairin ürək çırpıntılarını, duyğu və düşüncələrinin istiqamətini çox aydın şəkildə əks etdirir

¹ B.Nəbiyev, Ş.Salmanov. Ədəbiyyat, 11-ci sinif. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2001, s. 99

² X.Məmmədov “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1987, s.97

³ Y.Qarayev. Ön söz(M.Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə müqəddimə). Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, s. 8

Belə bir məqamı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi əksər şeir və məqalələrində M.Hadi, əsasən, məktəb, maarif və mədəniyyətin təbliğatçısı kimi çıxış edir. Bu cəhət qəzetdə çap olunan “Məktəb nə demək? Məktəb əxlaq və ədəbdir” (“H”, 11 yanvar 1906-cı il, N 9) şeiri üçün də xarakterikdir.

Bu şeirdən sonra M.Hadi uzun müddət “Həyat” qəzetində orijinal şeirlər çap etdirmir. Üç aydan sonra, aprelin on doqquzunda qəzet şairin “Ədəbi felyeton” başlığı altında “Nun... vəlqələmi ma yəstirun” və “Qələm nə söyləyir?” adlı iki şeirini çap edir (“H”, 19 aprel 1906-cı il, N 84).

Qələmə “baisi-ümrani-aləm”(mədəniyyət aləminin səbəbkarı) deyər müraciət edən şairin fikrincə, qələm bütün sirlərin tərcümanıdır. Bu tərcümanlıq məqamında isə qələmin başlıca vəzifəsi həqiqətləri xalqa çatdırmaq, millətə xidmət missiyasını həyata keçirmək və İsrafilin surutək cəmiyyəti qəflət yuxusundan oyatmaqdan ibarətdir.

“Qələm nə söyləyir?” şeiri bir növ əvvəlinci şeirin davamı təsirini bağışlayır. İlk beyti böyük sufi şeyxi və mütəfəkkiri Cəlaləddin Ruminin **“Beşno əz ney ke hekayət mikonəd, Vəz codaiha şikayət mikonəd”** misralarının sərbəst tərcüməsi olan şeirdə (“Eşit, millət, qələmdən bir hekayət, Cidalıqdan qılır çox-çox şikayət”) qələmin dili ilə iftira və nifaqa lənət oxunur.

M.Hadinin “Həyat”ın səhifələrində çap olunmuş daha bir neçə şeiri vardır. “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” silsilə məqaləsinin tərkibində verilmiş bu şeirlərdən birini şair sonralar “İnsan nə ilə mükərrəm olur?”, digərini isə “Biz nə haldayıq?”¹ adlandırmışdır. Hər iki şeirə əvvəlki əsərlərdəki ruh hakimdir. Maarif və mədəniyyətin təbliği məqsədi ilə yazılmış bu əsərlərdə əvvəlki şeirlərdə nisbətən zəif, hələ yetişməkdə olan ideyalar artıq qabarıq şəkildə görünməkdədir ki, bunlardan ikisi M.Hadinin bütün gələcək, sonrakı yaradıcılığı üçün səciyyəvidir: *insan, onun cəmiyyətdəki mövqeyinə mütəfəkkirənə bir nəzər və həyat həqiqətlərinə romantik-tənqidi baxış.*

M.Hadinin qəzetdə çap etdirdiyi şeirlərdən biri də “Gülbangi-ittihad”dır². “Gülşəni-islama saçmaqlıq gərək toxmi-vifaq, Ta ki, bitsin könlümüzdə sünbüləti-ittifaq” beyti ilə başlanan bu şeir də ənənəvi maarif, mədəniyyət, ittihad və birlik mövzusundaır.

“Həyat” qəzetində çap etdirdiyi orijinal şeirlərini nəzərdən keçirərkən bir daha bu qənatə gəlirik ki, böyük ideyalarla sənət və ədəbiyyat aləminə

¹ M.Hadi. Elmi- əbdanə həqiqi bir nəzər. “Həyat” qəzeti, 30 avqust, 1 sentyabr 1906-cı il, N 191, 193

² M.Hadi. Məktəbi-darul-ədəb ətfalına tovziyi-mükafat. “Həyat” qəzeti, 14 iyul 1906-cı il, N 154

gələn, “azad insan şəxsiyyətini, onun əzəmətini, xeyirxah amallar uğrunda mübarizəsini simvollar ilə ümumiləşdirən”¹ M.Hadi yaradıcılığının ilk illərində bütün təkamül və tərəqqini məktəb, maarif və elmlə bağlayır, dini elmlərdən daha çox dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə üstünlük verir, Qurana elm mənbəyi, İslam dininə bəşəriyyəti doğru yola istiqamətləndirən müqəddəs bir din kimi baxdığından və bu dinin əsaslarını mükəmməl şəkildə bildiyindən fikir və mülahizələrini də, əsasən, Qurana istinad etməklə şərh edirdi. Qeyd edək ki, bu cəhət təkcə M.Hadi üçün deyil, ümumən XX əsr Azərbaycan yazıçılarının əksəriyyəti, xüsusilə maarifçi və romantiklər üçün müştərək cəhət idi.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü – **“Publisistikasında maarif və mədəniyyət məsələləri. Dünəvi və dini elmlərə münasibət”** yarımbaşlığında M.Hadinin “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi elmi və publisistik məqalələri araşdırılır.

İrəliddə qeyd olunduğu kimi, M.Hadinin mətbuatda dərc olunan ilk yazısı “Bəyani-həqiqət” məqaləsidir ki, bu əsəri müəllif “Həyat” qəzetində dərc olunmuş bir yazının təsiri ilə yazmışdır.

Müəllifin ilk mətbu yazısında maraq doğuran ən başlıca keyfiyyət ondan ibarətdir ki, o, moizə etmək, iş görmək əvəzinə nəsihət verməkdənsə, əməl, məqsədə çatmaq üçün real iş görməyin lazım olduğunu bildirir və deyir: “Üdəbalarımızın nitqi-millətpərvəranələrini oxumaqla kifayətlənməyib məzmununca əməl edəlim. Şayəd bəbi-inayət üzümüə açıla. Tələtgahi-muradımızdan afitabi-taleyimiz çöhrənüməyi-ibtisam eyləyə”².

M.Hadinin “Həyat” qəzetində bir-birinin ardınca çap olunan “Vətəsimu bihəblil-lahi cəmiən”(“H”, 18 avqust 1905-ci il, N 54), “Əlhürriyyətül-şəxsiyyətə vəl-viddaniyyə fi-islam”(“H”, 27 noyabr, 8 dekabr 1905-ci il, 108,115), “Bəyani-təsəvvür fi xüsusil-lisan”(“H”, 10, 20 yanvar 1906-cı il, N 10,17), “Tərəqqiyi-millət nəyə vabəstədir”(“H”, 15,17 yanvar 1906-cı il, N 14,16) məqalələri onun artıq bir publisist və mütəfəkkir alim kimi formalaşdığını göstərir.

Maarifçilik baxışlarının təbliğində mədəniyyətin və məktəbin rolunu yüksək qiymətləndirən, “bələlərin hamısından xilas olmağın yolu - nicatını maarifdə görənlər”³ sənətkar hesab edirdi ki, maarif şəbəkəsi genişləndirilməli, məktəblərdə həm dünyəvi, həm də dini elmlər tədris olunmalı və bu elmlərin tədrisi mühit və zəmanə ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Din ilə elmi

¹ İ.Ağayev. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2008, s. 80

² M.Hadi. Bəyani-həqiqət. “Həyat” qəzeti. 23 iyul 1905-ci il, N 35

³ Y.Qarayev. Ön söz(M. Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə müqəddimə). Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, s. 9

barışdırmağa cəhd edən və bunları nadanlıq və cəhaləti aradan qaldırmaq üçün vasitə hesab edən müəllif bildirir: “Darüş-şəfayi-əmrəzi-cəhalət olan məktəblər və mədrəsələr öylə olmalı ki, həm elmi-din və həm də zamanın icab etdiyi elmlər və fənnlər tədris və təliminə yarar bir tərzdə olmaq iqtiza edər. Ta ki elmi-əbdan və elmi-ədyan mükəmməl bir surətdə təlim olunsun”¹.

Məfkurə etibarı ilə M.Hadi maarifçi idi və “bu məfkurənin tərəfdarları müşahidə etdikləri ziddiyyətlərin kökünü insan şüurunda, ideoloji, əxlaqi, hüquqi sahələrdə axtarırdılar... Onlar belə hesab edirdilər ki, mövcud ziddiyyətlər, eybəcərliklər maarifsizliyin, mədəni inkişaf səviyyəsi kifayət qədər olmayan qanacaqsız adamların əməllərinin bəhrəsidir”². Bir maarifçi kimi, M.Hadinin fikrincə, insanı fəna əməllərdən uzaqlaşdırmağın, bu dəhşətli “zükamın” əlacı yalnız və yalnız maarif və zəhmətdə, ittifaq və birlikdədir. Müəllifin yuxarıda adları qeyd olunan məqalələrində gəldiyi son nəticə bundan ibarətdir ki, ***nəfsinə məğlub olan millət bəxtiyarlığın nə olduğunu görməyib və əsla da görə bilməz.***

Cəhalətin ifşası poeziyasında olduğu kimi, M.Hadinin məqalələrinin də baş mövzularından biridir. “Həyat”ın səhifələrində dərc etdirdiyi “Zaman daima təcəddüd edir”, “Dəyanəti-islamiyyə və maarif”, “Dəyanəti-islamiyyənin nisvanə bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər” və s. bu kimi məqalələrində M.Hadi bu mövzu ilə bağlı fikirlərini bir qədər də genişləndirir.

Bir maarifçi romantik olaraq maarifçilik ideyalarını insanların varlığı ilə əlaqələndirən, “insan əxlaqının formalaşmasında mühitin təsirini”³ yüksək qiymətləndirən sənətkarın nəzərində insanların gerçək həyatı iki cürdür ki, bunlardan birini insanın cismani, maddi həyatı, digərini isə onun ruhani, mənəvi həyatı təşkil edir.

“Şeirlərində qadın azadlığını böyük bir ehtirasla müdafiə edən”⁴ M.Hadinin məqalələrində də cəmiyyətdə qadının yeri və qadın azadlığı məsələsi mühüm yer tutur. Müsəlman ölkələrində qadınların cəhalət pərdəsi altında saxlanılmasını millətin tərəqqisinə mane olan bir əngəl kimi xarakterizə edən müəllif bunun İslam dininə heç bir aidiyyəti olmadığını Qurandan gətirdiyi ayələr və müxtəlif hədislərlə isbat edir və “Dəyanəti-islamiyyənin nisvana bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər” adlı məqaləsində yazır: “Gərək zükur və gərək ünəs olsun, kəsbi-fəzail və təhsili-kəmalat etməyə və bu yolda təsfiyyəi-viddan və tətəhhüri-əxlaq qılmağı şəriət nöqtəyi-

¹ M.Hadi. Bəyani-təsəvvür fi xüsusil-lisan . “Həyat” qəzeti, 20 yanvar 1906-cı il, N 17

² X.Məmmədov. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1983, s. 46-47

³ Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985, s. 47

⁴ A.Şaiq. Xatirələrım. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1973, s. 247

nəzərində bilafərq məmur və mükəlləfdirlər. Çirkabi-cəhalət və rəcəsi-qəflət ilə tərdamən və aludə olanların xüsusnda “**ƏL xəbisətül-xəbisin**” buyurularaq şayani-təqbih və məzəmmət görülmüşkən, maarif və ülum sərəçşməsindən içənlərin şənində “**Əttəyyibatül-təyyibin**” “**Vəllillahi yühübbül-mütəhhərin**” nazil olaraq tətəhhüri-qəlb edənlər mühibbi-ilahiyəyə kəsbi-ləyaqət etdikləri və edəcəkləri cahaniyanə bildirilmişdir. Bu ki, ən böyük şərəfdir!”¹.

M.Hadinin tərbiyə, əxlaq, cəmiyyətin inkişafı və təkamül barədəki fikirlərinin müəyyən qismi “Və innəkə li-əla xəlqin əzim” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır (“H”, 21 mart 1906-cı il, N 63). Sərlövhyəyə çıxarılan Quran ayəsindən bir neçə sözdür ki, bu ayədə əxlaq və əxlaqın cəmiyyətdə, insan həyatında oynadığı roldan bəhs olunur.

Səy və çalışqanlığı gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən hesab edən, “gözəl və göyçək xülqlərdən biri də çalışmaqdır”, - deyən və fikrini Qurandan götürdüüyü “İnsan üçün mənafebəxş bir şey yoxdur səy və əməldən başqa” ayeyi-şərifəsi ilə möhkəmləndirən M.Hadi dönə-dönə bildirir ki, insanlar arzularına çatmaq üçün çalışmalı, səy və qeyrət göstərməlidirlər, çünki “gərək maddi və gərək mənəvi olsun kişi hər bir arzu və amalına tənbellik deyil, səy və qeyrət ilə müvəffəq olur, çalışmaq və əlləşmək sayəsində mətlub və məqsudinə çatar” (“H”, 20 aprel 1906-cı il, N 85).

“..Nəyə ümid edirsə, məhz onun haqqında yazmağı”² sevən M.Hadinin nəzərində bəşəriyyəti xilas edəcək qüvvə maddi mədəniyyət deyil, mənəvi mədəniyyətdir. O, bu cür mədəniyyəti “mədəniyyəti-ruhaniyyə” adlandırır və “Mədəniyyəti-ruhaniyyə” adlı məqaləsində yazırdı: “Bir millətdə hürriyyət, azadəliq olursa, şübhəsiz ki, vəsaili-mədəniyyəti-ruhaniyyə olan mətbuat, məkatib, mədarisi-mükəmmələ, müəssisati-nafiə əldə edir və bu yolda fəzaili-maarif və məkarimi-əxlaq qazanılır. Mədəniyyəti-ruhaniyyə isə mədəniyyəti-cismaninin anasıdır” (“H”, 18 aprel 1906-cı il, N 8).

Qəzetin səhifələrində M.Hadinin bir-birinin ardınca “Verilən ehsan və sədəqələrimizdən nə üçün səmərə hasil olmayır?”, “Tələbəlil xatiratından”, “Qiraətxana darül-mərifətdir” məqalələri dərc olunur. Mövzu və problematikasına görə fərqlənən bu məqalələri ümumi bir xətt birləşdirir: ***hürriyyət yanğısı, maarif və mədəniyyət istəyi.***

İyun ayının 1-də “Həyat”da M.Hadinin “Vətənimizin Temisbokl və Aristidlərinə nəsihət” adlı məqaləsi dərc olunur (“H”, 1 iyun 1906-cı il, N

¹ M.Hadi. Dəyanəti-islamiyyənin nisvana bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər. “Həyat” qəzeti, 2 mart 1906-cı il, N 47

² K.Əliyev. Azərbaycan romantizminin poetikası. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2002, s. 57

118). Əvvəlki yazılarında olduğu kimi, bu məqalədə də M.Hadini düşündürən şəxsi məsələlər deyil, cəmiyyətin ümumi mənafeyidir.

Həştərxandan göndərdiyi yazılardan birinə “Övladi-vətən baisi-ümürani-vətəndir” adını verən M.Hadi millət övladlarını birliyə, vətəni sevməyə, digər mədəni millətlərdən nümunə götürməyə çağırır.

M.Hadi çox doğru olaraq bildirir ki, millətini sevməyən başqa millətləri, vətəni sevməyən başqa məmləkətləri sevə bilməz. Qəzetdə çap etdirdiyi digər bir yazısında –“Qəməfza və möhnətamiz bir mənərə” məqaləsində M.Hadi yazır: “Hüquqi-şəxsiyyəsi və maliyyəsi ibtal olunmuş bir millət və ya fərd məsud olamaz. Çünki o qövmin içərisində zülm hakimlik, hökmfərmanlıq edir. Zülm olan yerdə bəxtiyarlıq, məsudiyyət olarmı?” (“H”, 16 iyul 1906-cı il, N 155).

Qeyd olunduğu kimi, M.Hadi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi əsərlərində maarifi tərəqqi və təkamülün əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdi. Məktəblərdə hansı elmlərin keçirilməsi də müəllifi düşündürən başlıca məsələlərdən idi. Mətbuatda “Bizə hansı elmlər lazımdır?” mövzusu ətrafında müzakirələr gedərkən “Həyat”da M.Hadinin “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” adlı iri həcmli bir əsəri çap olunur (“H”, 16,17,20,30 avqust, 1,3 sentyabr 1906-cı il, N 182,183,185,191,193,194). M.Hadinin “Həyat” qəzetində dərc olunmuş əsərlərindən ən irihəcmli olan bu fəlsəfi əsərini müəllifin elm, sənət və bunların cəmiyyətdə, insan həyatında oynadığı rolu barədə düşüncələri də adlandırmaq olar..

M.Hadi hesab edir ki, bəşəriyyətin inkişafı və bəşər övladının həyatda müəyyən səmərə əldə etməsi üçün dünyəvi elmlər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanın qüvvəsinə, ağılına və zəkanın gücünə böyük inam ifadə olunan bu dərin məzmunlu əsərində müəllif dönə-dönə belə bir fikri müxtəlif formalarda iqrar edir ki, elmin və ağılına gücü ilə “insan təbiəti rəvnəqləndirməli, həyat üçün təbiətin verdiyi sərvətlərdən mükəmməl qaydada, elmi əsaslarla istifadə olunmasını təmin etməlidir”¹.

Elmi-publisistik məqalələr və orijinal şeirlərindən başqa “Həyat” qəzetində M.Hadinin bir sıra tərcümələri də nəşr olunmuşdur ki, bunlar haqqında fəslin dördüncü – “**İlk tərcümələri**” yarımbaşlığında məlumat verilir. Nizami Gəncəvi, Sənayi Qəznəvi, Xacə Hafiz və Sədi Şirazidən etdiyi bu tərcümələr, məqalələrində Şərq klassiklərindən tərcüməsini verdiyi bəzi beyt və şeir parçaları istisna olmaqla, şairin tərcüməçilik fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsini təşkil edir.

¹ M.Ağamirov. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərneşr, 1987, s. 31

M.Hadinin tərcüməçilik fəaliyyətindən danışıarkən bir məqamı mütləq xatırlatmaq lazımdır. Akademik B.Nəbiyevin zərgər dəqiqliyi ilə qeyd etdiyi kimi, “yazıçı-mütərcim orijinalın müəllifini sevdikdə, ona ruhən, qəlbən, yazı üsulunun müəyyən cəhətləri ilə yaxın olduqda, belə bədii tərcümə daha ciddi yaradıcılıq səmərəsi verməyə qadirdir”¹. M.Hadinin tərcümə etdiyi müəlliflər və tərcümələri məhz bu qəbildən olduğu üçün tərcümə yox, orijinal əsər təsiri bağışlayır.

Tərcümələrini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, bir qələm sahibi, mütəfəkkir, millətini və xalqını sevən və bu sevgi yolunda özünü şam kimi əritməyə hazır olan M.Hadi o əsərləri tərcümə edir ki, onlar, əsasən, elm, maarif və mədəniyyətin səmərəsinə, yüksək bəşəri və insani keyfiyyətlərin təbliğinə həsr olunmuş ədəbi-bədii nümunələrdir və bunların ruhu şairin amal və məramına çox yaxındır.

Birinci fəslin beş, altı və yeddinci yarımbaşlıqlarında M.Hadinin “Füyuzat” jurnalı ilə əlaqələri tədqiq olunur. Beşinci–**“Füyuzat” jurnalındakı fəaliyyəti. “Füyuzat”ın şairi**” yarımbaşlığında sənətkarın jurnaldakı şeir yaradıcılığı araşdırılır.

“Füyuzat”ın ilk nömrəsindən son nömrəsinə qədər məcmuə ilə əməkdaşlıq etmiş”² M.Hadinin jurnalın səhifələrində məzmun və mündəricə baxımından biri digərindən fərqlənən otuz beş şeiri çap olunmuşdur. Jurnalın ilk saylarında çıxan “Fünun və maarif”(“F”, N 1, s. 8), “Amali-tərəqqi”(yenə orada, s. 9), “Qələmə”(yenə orada, s. 15), “Şükufəzari-bənat və yaxud qızlar bağçası”(yenə orada, s. 16), “Təraneyi-qəmpərvəranə”(“F”, N 2, s. 24-25), “Amali-istiqlal, yaxud ümid və əməllər”(yenə orada, s. 26), “Bədaye”(“F”, N 3, s. 39), “Kitabi-həyat”(yenə orada, s. 41) şeirlərində məktəb, tərəqqi və qadın azadlığı məsələsinə önəm verən, “bütün əskiliyə qarşı üsyan edən, haqsızlığa qarşı meydan oxuyan və ona ilham verən ən ziyadə sərbəstliyi, hürriyyəti şeirlərində tərənnüm edən”³ şair bildirir ki, “ürəyi azadlıqsevərlərin qəlbi kimi yaralı olan” dünya şivən səhnəsidir, buna səbəb isə “bizdə asarimürüvvət hissini yoxluğudur”. Cahan “bir sürü cəllad əlindən əşkbar olmuş”, tərəqqi istəyənlər zindan küncələrinə atılmış, zaman-zaman haqq deyən dillər kəsilmiş və:

Dari-zülm olmuş cahan, yoxdur ədalətdən nişan,

¹ B.Nəbiyev. Tənqid və ədəbi proses. Bakı: Azər nəşr, 1976, s. 167

² A.Əliyeva. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2002, s. 16

³ A.Şaiq. Xatirələrim. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1973, s. 152

Təlxi-abi-cövr ilə aludədir nasutiyan.

Mövzu və ideyaca jurnalda çap olunan əvvəlki şeirlərdən bir o qədər də fərqlənməyən “İsmət, yaxud əfif olan zatların xəsaili”(“F”, N 5, s. 73-74) şeirində baş leytmotiv insanın öz şəxsiyyətini qorumaq üçün yollar axtarması, yaşayışında kimsəyə boyun əyməməsidir. Şair bu əqidədədir ki:

**Kimsəyə qılmaz təməllük həqpərəstan nan üçün,
Çaki-ismət eyləməz alicənaban nan üçün,
Abi-nayabi-ifafi tökməz insan nan üçün,
Tərki-məslək eyləməzərbabi-irfan nan üçün.**

“Düxtəri-napakdamən sanmayın hüriyyəti” misrası ilə başlanan, məsnəvi formasında səkkiz beytdən ibarət olan “Pəriyi-vidcan” şeiri də(“F”, N 10, s.152) M.Hadi lirikasına xas ənənəvi-hüriyyət və azadlıq mövzusunda. Hüriyyəti behişt bağçasının hurisi adlandıran şair qeyd edir ki, ürəyimiz istibdad oxları ilə yaralanıb və biz hürr, azad yaşamağa layiq ikən sitəmlərə mübtəla olmuşuq.

M.Hadi lirikasının həm forma-məzmun, həm də ideyaca ən mükəmməl nümunələrindən olan “Bir əməlim”(“F”, N 12, s.185-186), “Lövhəyi-bahar”(“F”, N 13, s. 198-199), “Şirvan xatirəti”(“F”, N 14, s. 217) şeirlərində sənətkarın əzəli və əbədi mövzularından olan millətin taleyi barədə düşüncələri öz bədii əksini tapmışdır.

“Amali-vidcan”(“F”, N 17, s. 265-266), “Təxəttüri-mazi”(“F”, N 18, s. 283-284), “Bükəyi-təbiət”(“F”, N 19, s. 296-298), “Axşam tənəzzöhləri”(“F”, N 20, s. 319-320) əsərləri böyük mütəfəkkirin fəlsəfi düşüncələrinin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir.

“Həsb-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı”(“F”, N 25, s. 389), “Gözlərin” (“F”, N 26, s. 419), “Bir aşiqi-hüriyyətin ehsasati-ruhiyyəsini təsvir və iradə edən bir lövhədir”(yənə orada, s. 430) şeirləri də M.Hadinin “Füyuzat”da dərc olunan oxunaqlı əsərlərindəndir.

Sonuncu şeiri nakam bir aşiqin həsb-halı, monoloqu da adlandırmaq olar. Şeirinin ilk beytində cahanda nəсібini qüssə-qəm olduğunu bildirən şair:

**Rəmidə olmada məndən şu huri-kəbki-xüram,
Bu seydəhdə şikarım olur qürab mənim, -**

deyə bəxtindən gileyələnir və təəssüflə söyləyir ki, sevgili, sevimli gözəl kəkliyəm məndən ürəküb qaçdığından, ovladığım qarğadan başqa bir şey olmur. Belə bir şeiri misra-misra, beyt-beyt təhlilə ehtiyac olsa da, böyük Xətib Təbrizinin “Şeiri şərh etmək onu yazmaqdan çətindir” fikrini əlimizdə əsas tutaraq heç bir şərh vermədən şeirin bir neçə beytini nümunə

gətirməklə kifayətlənirik. Çünki bu qəbildən olan əsərlərə şərh vermək onların qiymətini artırmaq əvəzinə, bəlkə də azaldar:

**Saçın kimi günüm oldu siyah qürbətdə,
Cavanlığım gülünü tökdü iğtirab mənim.
...O rütbə təşnələbi-sağəri-vüsaləm kim,
Atəşimi dəf edəməz kasələrlə ab mənim.**

M.Hadinin jurnalın son sayında “Əbdülsəlimzadə M.Hadi” imzası ilə “Əlvida, yaxud acı bir iqrar” adlı mürəbbə formasında olan 8 bəndlik bir şeiri çap olunmuşdur (“F”, N 32, s. 484). Dolayısı ilə “Füyuzat”ın qapadılmasına etiraz kimi düşünülmüş bu əsərində M.Hadi yenə də sadıq olduğu ideyaları tərənnüm obyektinə çevirir və islam aləminə olan məhəbbətdən doğan umu-küsülər, giley-güzarlar bu şeir üçün də aparıcı xəttə çevrilir.

Poetik əsərlərinin təhlilindən görüldüyü kimi, M.Hadi ənənəsinə sadıq qalaraq şeirlərində vətən, millət və Tanrının yaratdığı məxluqatın ən əsrəfi olan insan, onun yaşam tərzini, keçmiş, bu gün, gələcək haqqında fikir və mülahizələrini irəli sürür və bu qənaətə gəlir ki, bəşəriyyətin salamatlığı maddiyyatdan daha çox mənəviyyatla bağlıdır. İnsanın mənəvi cəhətdən kamil olması isə təlim, tərbiyə və böyüyüb boya-başa çatdığı mühitdən asılıdır. Cəmiyyət azad olmayınca, əxlaqi və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən azad düşüncələrə meydan verilib bunların səmərəsindən bəhrələnməyincə nə kamil insan, nə də mükəmməl həyat tərzindən bəhs etməyə dəyməz. İnsan nicat və səadətə axtarmamalı, onu qazanmaq üçün mücadilə etməlidir. Ən vacib şərt kimi şəxsi istəklərin bəşəri mənafeələrə qurban verilməsi gərəkdir ki, bunun da baş yolu mənəvi kamillikdən keçir və deməli, şikəst mənəviyyatın bəhrəsi zorakı, hərki-hərkiyə əsaslanan cəmiyyət-zalımlar və məzlumlar dünyası, mükəmməl mənəviyyatın bəhrəsi isə insanın insan kimi yaşamaq istəklərini reallaşdıran azad, hürr cəmiyyət olacaqdır.

“Füyuzat”da Məhəmməd Hadinin şeirləri ilə bərabər onun “inqilabi-ədəbi görüşlərini əks etdirən məqalələrinə”¹ və tərcümələrinə də geniş yer ayrılırdı ki, bunlar müvafiq olaraq—**“Məqalələri: orijinal və tərcümə əsərləri”**; **“Füyuzat”dakı poetik tərcümələri**” yarımbaşlıqlarında ətraflı şəkildə araşdırılır. “Almaniyada darül-məlulin” (“F”, N 3, s. 43), “Nidaül-vətən li əbnayı” (“F”, N 5, s. 79), “Bakı tarixindən bir nəbzə” (“F”, N 7, s. 90), “Məlumatı-tarixiyyə” (“F”, N 11, s. 171-174) və başqa məqalələr M.Hadidən bir jurnalist olmaqla yanaşı, həm də alim kimi danışmağa imkan verir.

¹ H.İsrafilov. “Füyuzat” və milli dramaturgiya problemi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2007, s. 13

“Nümuneyi-əsarət”(“F”, N 20, s. 317-320), “Amerikada üsuli-təlim və tərbiyyə”(“F”, N 25, s. 386-388), “Qafqaza aid”(“F”, N 26, s. 407-411), “Səadət nədir?”(“F”, N 28, s. 447-448) adlı məqalələrində ölkə və ölkə hüdudlarından kənar da baş verənlərə münasibətini bildirən M.Hadinin “Füyuzat”da Sədi Şirazi, Sənai Qəznəvi, Nizami Gəncəvidən etdiyi tərcümələri də nəşr olunmuşdur.

Tərcümə etdiyi əsərlərində də, poetik irsində olduğu kimi, daha çox ictimai, mənəvi-əxlaqi məsələlərə önəm verən M.Hadi sənəti insanlığa, cəmiyyətə xidmət vasitəsi hesab etdiyindən, klassiklərin o əsərlərinə müraciət edir ki, onlar ideyaca zamanla səsləşsinlər, insanı kamilləşdirməyə, cəmiyyətdə xeyirin şəər üzərindəki qələbəsinə təmin etməyə yardımçı ola bilsinlər.

Bir şair və mütəfəkkir olaraq M.Hadinin “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” jurnalında dərc etdirdiyi əsərlərdə müraciət etdiyi mövzular nə qədər rəngarəng olsa da, onlar ümumi, mayasında Allah və insan sevgisi olan bir ideya ətrafında birləşirlər ki, bu ideyanın da adı *Xaliqə və insana məhəbbət, dünyaya səadət və bunların həyata keçməsi üçün şərait yaradacaq bərabərlik və hüriyyətdir.*

Dissertasiyanın ikinci fəslü “**Dəbistan”dan “İttifaq”a qədər**” adlanır. Bu fəslin birinci–“**Maarifçilik ideyalarının təbliği**” yarımbaşlığında M.Hadinin “Dəbistan” jurnalındakı şeirləri tədqiq olunur.

“Dəbistan” jurnalında M.Hadinin məktəb, maarif və mədəniyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı polu barədə mülahizələrini əks etdirən yeddi şeiri çap olunmuşdur .

Elm, elmi necə əldə etməyin yolları və bu qazanılmışların bəşər övladına verəcəyi xeyirlər barədə məliffin düşüncələrinin məhsulu olan bu əsərləri məktəbə, elmi öyrənməyə çağırış da adlandırmaq olar.

“Cəhalət bir məzəddir, yox əlacı elmdən başqa”, - deyən M.Hadi çox doğru olaraq bu fikrə gəlir ki, maarif çeşməsinin doyunca dirilik suyu içməyənlər yer üzündə səfil, sərgərdan, kölə kimi yaşamağa məhkumdurlar. M.Hadinin fikrinə görə, hansı məmləkətdə maarifə, təhsilə qiymət verilir, həmin məmləkətlərin əhalisi insan kimi yaşamaqla yanaşı, azadlıq və hüriyyətlərini də əldə etməyə müvəffəq olmuş, yaxud azadlığı əldə etmək üçün mübarizə yollarını axtamaqdadırlar. Maarif, mədəniyyət və təhsil cəhətdən geri qalmış ölkələrdə isə zülm və sitəm hökmfərmdir. Hüququnu anlamayan insanın əsarət boyunduruğu altında qul kimi diri ikən ölü halında yaşaması qanuna uyğun hal, təbiət və cəmiyyətin hökmüdür. “Dağılmaz küfr ilə bir mülk, zülm ilə olur viran”, - deyən müəllif yəqinlikə

bildirir ki, zülmü bərqərar edən, onun ayaq tutub yeriməsinə rəvac verən elmsizlik, maarifsizlikdir.

Qeyd etməyi lazım bilir ki, “Dəbistan” jurnalında M.Hadi, əsasən, dərğinin məramına uyğun əsərlər çap etdirmiş, məktəb, maarif və mədəniyyətin cəmiyyətin həyatında oynadığı rol barədə mülahizələrini bəyan etmişdir. O da qeyd olunmalıdır ki, bu əsərlərin dili də “Həyat” və “Füyuzat”dakı şeirlərin dilindən sadə və anlaşılıqdır.

Fəslin ikinci–**“Həyat həqiqətlərinin təsviri. İstibdad əleyhinə çağırış”** yarımbaşlığında ədibin “İrşad”, “Təkamül” və “Yoldaş” qəzetlərindəki şeirləri araşdırılır.

Məhəmməd Hadinin “İrşad” qəzeti səhifələrində iki şeiri çap olunmuşdur. Əsərlərin biri “Molla Nəsrəddin” adlı “A Molla” rədifli müsəddəs (“İ”, 7 iyun 1907-ci il, N 106), digəri isə “Nəyimiz var?” adlı beytlər şəklində qurulmuş “Vardır” rədifli şeirdir (“İ”, 17 noyabr 1907-ci il, N 114).

Bütün bəndləri Molla Nəsrəddinə (“Molla Nəsrəddin” jurnalına və onu redaktoru Mirzə Cəlilə - İ.Q.) xitabən “A Molla” rədifi ilə tamamlanan şeirin ilk bəndində böyük türkçü və millətçi olan şair millətinin müasir halının onun öz əməllərinin bəhrəsi olduğunu elan edir və bildirir ki, millətdə qulluq, nökrçilik, məhkumluq, tənbellik psixologiyası formalaşdığından, bizdə hürriyyət məhəbbət əvəzünə böyük nifrət var. Başqa millətlər elmin, maarif və sənətin sayəsində inkişaf edib gələcəklərini bugünkü halarından daha xoşbəxt, daha məsud etməyə çalışdıqları halda:

**Bizlərdə sönlüb atəşi-hissi-bəşəriyyət,
Gündən-günə millət eləyir maziyə ricət.**

Bəs bunların səbəbi nədir? Səbəb ədalətsiz qanunlarla idarə olunan cəmiyyətdir. Bir gülşəndə ki, səltənət tacında qarğalar oturub bülbüllərə rəhbərlik edir, orada yamanlıqdan savayı bir şey gözləmək əbəsdir.

“Nəyimiz var?” adlı şeirinə “Vardır” rədifini seçən M.Hadinin bu əsəri də ruhu etibarı ilə “Molla Nəsrəddin” şeiri ilə yaxından səsləşir.

M.Hadinin 1906-cı ilin 16 dekabrından 1907-ci ilin 26 martına qədər (cəmi 14 nömrə) Bakıda nəşr olunan, “Birinci olaraq türk dilində həftəlik sosialist qəzetəsi olan, ...ilk əvvəl Mehdi bəyin (Medi bəy Hacımski–İ.Q.) təhdi-müdiriyyətində, sonra isə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Təkamül” qəzetində”¹ “El fəryadı” adlı beşlik formalı bir şeiri dərc olunmuşdur (“T”, 16 dekabr 1906-cı il, N 1). Altı bəndlik şeir bütünlüklə azadlığın tərənnümünə həsr olunmuşdur.

¹ M.Məmmədzadə. Azərbaycan türk mətbuatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, s. 51

M.Hadi lirikasının parlaq incilərindən biri olan “Dad istibdaddan!” şeiri istibdadın qılıncının qabağı da, dalı da kəsdiiyi bir dövrdə Əsədulla Axundovun redaktorluğu ilə çıxan və Məmməd Əmin Rəsulzadənin də iştirak etdiyi “Yoldaş” qəzetində dərc olunmuşdur (“Y”, 2 avqust 1907-ci il, N 1). On altı beytlik qəsidə formalı bu şeir əvvəlindən sonunadək ictimai-siyasi motivlər əsasında yazılmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz əsərlər bir daha sübut edir ki, millətine, vətəninə xidməti bütün vəzifələrdən üstün tutan M.Hadi mətbuatın verdiyi imkanlardan maksimum istifadəfə edərək qələmi ilə irticaya qarşı döyüşənlərin ön cərgəsində olmuş, bacardığı qədər millətin maariflənməsinə, tərəqqisinə və azadlığı uğrunda apardığı mübarizəsinə yardım etmişdir.

İkinci fəslin üçüncü–“**M.Hadi və “Təzə həyat”**: “**Ölürsən öl, yenə şanlı bir ad altında**” yarımbaşlığında sənətkarın şeirləri, dördüncü–“**Publisistikasında Qərbin işğalçılıq siyasətinin ifşası. Şərq ətalətinin tənqidi**” yarımçalışığında məqalə və nəsr əsərləri, beşinci–“**Tərcümə idealın şərhinə xidmət edən bir vasitə kimi**” yarımbaşlığında isə tərcümələri geniş şəkildə təhlil olunur.

Məhəmməd Hadinin “Təzə həyat”da çıxan ilk əsəri bəndlər şəklində qurulan “Mücahidi-millət Həsən bəyin ruhuna ithaf” şeiridir (“TH”, 17 dekabr 1907-ci il, N 197). “Həsən bəy Zərdabinin ölümü o dövr Azərbaycan ziyalılarını hədsiz kədərləndirmişdi”¹ ki, belələrindən biri də M.Hadi idi. Böyük hüzn və kədər hissi ilə qələmə aldığı əsərində Həsən bəy Zərdabini xalqın, millətin maariflənməsi və tərəqqisi uğrunda ən böyük mücahidlərdən biri adlandıran müəllif təəssüflə bildirir ki, millət sağlığında bu böyük şəxsiyyətə qiymət vermədi.

1908-ci il yanvar nömrələrindən başlayaraq qəzetdə M.Hadinin bir-birinin ardınca bir neçə şeir və məqaləsi çap olunur. “Kimdən kimə şikvə edəlim” şeiri (“TH”, 9 yanvar 1908-ci il, N 7) qəm altında inləyən, imdadına bir kimsənin yetişmədiyi vətənin övladlarına xitabı kimi düşünülmüşdür.

Sovetlər birliyinin məlum qadağaları ucbatından M.Hadinin kitablarına salınmayan əsərlərindən biri də “Növheyi-əhraranə” şeiridir. “Təzə həyat” qəzetində (“TH”, 27,28 yanvar 1908-ci il, N 22-23) çap olunan bu şeirə türk şairi Ziya Paşanın “**Məsuma! Etdi-zati-həsən ədnə intiqal, Məzluma! Oldu şahi-şəhidan bəridə sər**” misraları epigraf kimi verilmişdir. Bu əsərdə:

**Hürriyyətin yolunda ən şanlı bir dilavər,
İştə Heseypdir bu, canpareyi-peyğəmbər , -**

¹ İ.Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1969, s. 79

misraları bütün bəndlərin sonunda nəqarət kimi səslənir və əslində bu şeirdə tərənnüm obyeti Kərbəla şəhidləri yox, vətən, millət, həqiqət yolunda canlarını fəda etmiş bütün insanlardır.

Nəsrə yazılmış kiçik müqəddimə ilə başlayan, müsəddəs formasında olan “Rahgüzari-mətbuatda bir şükufeyi-maarif” şeiri (“TH”, 10,11 fevral 1908-ci il, N 32,33) millətin tərəqqi və təkamülü üçün çox gərəkli bir məsələnin–maarif və mədəniyyətin şərhinə həsr edilmişdir.

“Təsviri-bədaye” şeiri M.Hadinin dünya, onun yaranışı, həyat, cəmiyyətdəki ziddiyyətlər və b. bu kimi məsələlər barəsində fəlsəfi düşüncələrinin məhsuludur. Allahın qüdrəti ilə xəlv olunmuş aləmin bütün işlərində ikilik, tarixin hər səhifəsində ziddiyyətlər görən şair sual edir ki, görəsən:

Nə məqsədlə yaranmış cidalghi-həyat?

Nədir həyat ilə dəva edən cünudi-məmat?

Nədir imarəti təqib edən bu təxribat?¹

M.Hadi lirikasının dəyərli nümunələrindən olan “Nəvahati-həyat” şeiri (“TH”, 30 aprel 1908-ci il, N 97) məzmun və ruh etibarı ilə əvvəlki şeirilə yaxından səsleşir.

M.Hadinin “Mələkim, nədir o?” (“TH”, 8 may 1908-ci il, N 103) şeiri məhəbbət mövzusunda olan kamil bir qəzəldir.

İctimai mövzular aləmində özünü daha sərbəst hiss edən M.Hadidən adətən bir məhəbbət şairi kimi bəhs edilməmiş, məhəbbət mövzulu şeirləri və nəsr əsərləri, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Sayca ictimai, siyasi şeirlərindən az olan bu qəbil əsərlərində şair elə incə, dəruni, psixoloji məqamlara toxunur və məhəbbətin insan həyatındakı rolunu elə ustalıqla açıq ki, dərin dəyəərə malik ictimai, fəlsəfi əsərlərini yazmasaydı belə, bu əsərlərə görə o, şübhəsiz, ədəbiyyat tarixində əbədi yaşayacaqdı.

M.Hadi “Vətənpərvər” imzası çap etdirdiyi yeddi bəndlik müsəddəsini “Təraneyi-vətənpərəstanə” adlandırmışdır. İranda Səttarxan və Bağırxanın lideri olduqları Məşrutə inqilabına həsr olunmuş və sonu:

İlahi! Dövləti-məşrutəni sən payidar eylə,

Müsəvat ilə hürriyyət əsasın üstüvar eylə,

Ədalət təxti üzrə şahı-adil bərqərar eylə,

Vətən xainlərin məxzülü xarü şərmsar eylə,

Necə kim, daima xain işi xüsrən olub yeksər,

Cəzadə müstəhəqqi-həfreyi-niran olub yeksər², -

¹ M. Hadi. Təsviri-bədaye. “Təzə həyat” qəzeti, 27 aprel 1908-ci il, N 94

² M. Hadi. Təraneyi-vətənpərəstanə. “Təzə həyat” qəzeti, 13 may 1908-ci il, N 107

bəndi ilə tamamlanan bu əsərində ölkənin zülm və sitəm sayəsində viranəyə döndüyünü qeyd edən müəllif bildirir ki, İran azadlıqsevərlər üçün zindana çevrildiyindən və əhalinin dolanışığı günbəgün pisləşdiyindən vətən övladı qürbətə üz tutaraq yad məmləkətlərdə sərgərdan olmuş, “Vətəngülşənsərası bir müğilistan”a dönmüş, vətən bülbüllərinin cəh-cəhi nalə və fəryadlarla əvəzlənmişdir.

Məlum bir həqiqəti xatırlamağa ehtiyac duyuruq ki, XX əsr Azərbaycan yazıçıları içərisində əsrin əvvəllərində baş vermiş İran və Türkiyə inqilablarına rəğbətlə yanaşan və bu mövzularda silsilə əsərlər yazan cənətkarlarının ön sıralarında gedənlərdən biri M.Hadi olmuşdur. “Təzə həyat” qəzetinin iki nömrəsində dərc olunan “Edəlim, çal!” rədifli “Ey mütribeyi-dövri-təməddün” adlı on bəndlik müsəddəs də bu silsiləyə daxil olan əsərlərdən biridir (“TH”, 21,24 iyul 1908-ci il, N 166,169). Mədəniyyət əsrinin musiqiçisindən hürriyyət, azadlıq nəğmələri çalmağı xahiş edən şair Türkiyədə baş verən 1908-ci il inqilabından vəcdə gələrək hürriyyəti bir obraz kimi alaraq onu gah “Ey aləmi məftun qılan dilbəri-vidcan”, gah “Ey şiveyi-rəqqasə və nuri-həqiqət”, gah da “şahrahi-həyatın rəhbəri” kimi vəsf edir. Şair bildirir ki, hər bir tərəqqi və təkamül azadlığa bağlıdır və bütün mədəniyyətlər hürriyyətin meyvəsidir. Əgər millətin hürriyyəti bərqərar olacaqsa, təkcə hazırkı vətəndaşların bəxti üzünə gülməyəcək, azadlıq uğrunda çarpışıb o günü görmədən əbədiyyətə qovuşanların da ruhları sevinəcəkdir.

M.Hadinn Türkiyə inqilabından təsirlənərək yazdığı başqa bir əsəri “Türkiyə Qanuni-əsasınə dair əməl təranələri” şeiridir (“TH”, 27 iyul 1908-ci il, N 171). Qəzetdə “Əbdülsəlimzadə M.Hadi” imzası ilə dərc olunan “Gəlir” rədifli on yeddi beytlik bu şeir nə şairin sağlığında, nə də ölümündən sonra çıxan kitablarının heç birinə düşməmişdir. Türkiyədə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyanın Türkiyə əhalisinə faydalar verəcəyinə möhkəm inanan, onu gülşəndə nəğmələr oxuyan bülbüllərin nəğməsi, “huriyi-nazəndə”, ölü canlara can, ruh verən İsa nəfəsi və s. bu kimi epitetlərlə vəsf edən şair bildirir ki, “Cahani-bələdən canə yetişən bəşər övladı”–Türkiyə əhalisi, nəhayət, bu qanunun verdiyi imtiyazlar sayəsində öz haqlarını tanıyacaq, bəşər övladı olaraq insan kimi yaşamağın nə olduğunu öz həyatında hiss edəcəkdir.

Yaradıcılığının bu mərhələsində, xüsusilə İran və Türkiyədə azadlıq mücadiləsinin gücləndiyi zamanlarda M.Hadi poeziyasında gələcəyə inam, sabahın parlaq olacağı barədə qənaətlər güclənməyə başlayır. Müsəddəs formasında yazılmış on üç bəndlik “həyati həqiqətə olan açıq münasibətini,

böyük gələcəyə olan aydın baxışlarını əks etdirən¹ “İstiqbalımız parlaqdır” şeiri də bu qəbildən olan əsərlərdəndir (“TH”, 4,7 avqust 1908-ci il, N 178,181). Təkcə M.Hadi yaradıcılığının deyil, ümumən götürüldükdə XX əsr dünya romantik ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olan “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması ilə eyni–“Şəklində” rədifi ilə yazılan “Biz həqiqətə gülürüz, həqiqət bizə ağlayır” şeiri (“TH”, 11 avqust 1908-ci il, N 184) şairin həqiqət, hidayət, mədəniyyət, zülm, vəhşət barədə düşüncələrinin məhsuludur. Bu on beş beytlik qəsidə formalı şeirdə millətin həqiqəti xəyal şəklində görüb hidayəti–doğrunu zəlalət şəklində oxuması, şairin fikrincə, ona səbəb olub ki, həyat başqa millətlərin gözünə mələk-çöhrə şəklində, bizə isə pırəzal, yaşlı, qoca qadın şəklində görünməyə başlayıb. Başqa millətlərin çöz dəyənləri “atəşin təranelər” oxuduqları halda, biz lal şəklində qalmışıq. Qeyri millətər elmin, hikmətin gücü ilə səmərələr əldə etdiyi bir zamanda: “Bizi “müəllimimiz” qoydu kal şəklində!”.

M.Hadinin “Təzə həyat” qəzetində dərc etdirdiyi ən möhtəşəm əsərlərindən biri “Ruhülqüds təbiətimə” girişi ilə yazılmış “Aləmi-müsavatdan məktublar” adlı lirik-fəlsəfi poemasıdır (“TH”, 12,13,18,19,22,24 avqust 1908-ci il, N 185,186,189,190,193,194).

“İstər vətən, istərsə də cahan miqyasında gələcəyi, sabahı, təleyi Hadinin harada axtarmasını, şairin dinini, təriqətini və utopiyasını, xüsusilə qabarıq, əyani şəkildə göstərən “Aləmi-müsavatdan məktublar”² əsərinə müqəddimədən sonra nəslə belə bir qeyd verilmişdir: “Mədəniyyəti-həqiqiyyə şəhərində seyrü səyahət edən müxabiri-məxsusimizdən gələn “Cahani-müsavat məktubları”.

Fikir təyyarəsinə minib nurlar şəhərinə səfərə yola düşən “müxabiri-məxsusi”, yəni şairin təbi “Ruhülqüds” imzası ilə beş məktub göndərir. Birinci məktub 29, ikinci məktub 23, üçüncü məktub 24, dördüncü məktub 18, beşinci məktub isə 21 beytdən ibarətdir.

Birinci məktub səfərin təsviri ilə başlanır. “Xaneyi-təyyara”–uçan evə minib səfərə çıxan qəhrəman gecə vaxtı elə bir şəhərə gəlib çatır ki, bu şəhərin gecəsi real həyatda olan şəhərlərin gündüzlərindən daha parlaqdır. Bu şəhərin yanında yer üzərindəki şəhərlər cəhənnəmə oxşayır. “Bir çox cəhətdən bizə Nizaminin “İsgəndərnamə” əsərinin sonundakı məşhur utopiyasını xatırladan”³ bu əsərində şair qeyd edir ki, hürriyyət və

¹ M.Cəfər. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı: Azərənəşr, 1975, s. 314

² Y.Qarayev. Ön söz(M.Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə yazılmış müqəddimə). Bakı: ”Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, s. 15

³ M.Cəfər. Sənət yollarında. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1975, s. 123

bərabərlik şəhəri olan bu şəhər o qədər gözəldir ki, qələm onun təsvirini verməkdə acizdir. Hər yer–küçə, bazar, imarətlər rahat yaşayışdan, hüriyyət və bərabərlikdən xəbər verir. İkinci məktubda müəllif şənlik və gözəllik şəhərinin abadlıqları, camaatın ədəb-ərkanı, maarif və səhiyyənin xalqın xidmətində durmasından bəhs edir. Üçüncü məktub M.Hadinin “Azadlıq nədir, şəxsiyyət və vicdan azadlığı nədən ibarətdir?” sualları barədə düşüncələrinin poetik cavabı olmaqla yanaşı, “Vətən övladı vətəninə necə xidmət etməlidir?” sualının da cavabıdır.

Dördüncü məktub əvvəlki məktublardan bir qədər fərqli məzmunla malikdir. Məktubdan anlaşıldığına görə, müxbir şəhəri gəzib dolaşmaqla yanaşı, həm də “Məclisi-şura”-nı ziyarət etmək arzusundadır. Bələdçidən yolu öyrənən müxbir gərdunəyə minib “Məclisi-şura”ya gedərkən yol boyu o şeylərlə rastlaşır ki, M.Hadi bütün həyatı boyu bunları arzulamış və bunların həsrətində olmuşdur.

Anlaşılan budur ki, milləti işığa məscid və məbədlər yox, məktəb və maarif çıxaracaqdır və bu ideya, inam M. Hadinin baş və əbədi arzusu, istəyidir.

İyirmi bir beytlük sonuncu–beşinci məktub xəyal dünyasının–aləmi-müsavətin parlamentinə və məclis üzvlərinə aiddir. Şairin təsvirində “Taqimüəllayi-zəfər” olan parlament binasından ətrafa nur saçılır. Millət vəkillərinin ağzından dürr tökülür. Onlar başa düşürlər ki, birlik olmayan yerdə dirilik yoxdur. Vətənin, millətin inkişafı elm və təhsillə, hüriyyət və bərabərliklə bərqərar ola bilər. Söz yox, iş, əməl sahibi olmaq gərəkdir. Ürəyində vətən, millət məhəbbəti olmayanların millət adından danışmağa haqqı yoxdur. Bu parlamentdəki vəkillər məhz millətsevər olduqlarından və millət tərəfindən seçildiklərindən milli mənafeyə xidməti özləri üçün şəraf işi hesab edirlər.

Məktubun sonunda “Pirayeyi-ərşi xitabət olan bu dahiyeyi-əzəmin meydana qoyduğu həqiqətlərin kəffəsini təhrirə vaxt müsaid olmadığından naşi məbədinə sonrakı məktubumla irsal edərəm” qeydi verilsə də, məktublardan ardını ya qəzet çap etməmiş, ya da bir çox başqa əsərləri kimi, şair bu əsəri də bitirməmişdir.

Akademik, böyük ustad Bəxtiyar Vahabzadə qeyd edir ki, “Hadi poeziyasının böyüklüyü orasındadır ki, onun dayaz, fikirsiz, məzmunсуz, yalnız sənət naminə deyilmiş bir dənə də olsun boş misrasına rast gəlmək olmaz. Onun hər şeirində xalqın bir dərdi, bir arzusu qələmə alınmışdır”¹. M.Hadi lirikasının dəyərli nümunələrindən olan “Mən bir kitabam” şeiri də

¹ B.Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1976, s. 41

məhz bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Bu şeir şairin dünya və kaintdakı biri digərindən törəyən hadisələr barəsində düşüncələri olmaqla yanaşı, həm də birbaşa oxucu ilə həsb-halı, xitabıdır (“TH”, 7 sentyabr 1908-ci il, N 205).

Ömür yolu kimi yaradıcılıq yolu da təlatümlü olan, nə şəxsi, nə də ədəbi həyatında xırdalıqlara, cılız hisslərə yer olamayan, “Qılsın mütləliə məniərbabi-inqilab”, - deyər oxucusuna müraciət edən sənətkar bildirir ki, “onun vətəninə cəhalət gecəsi hökm sürür, ölkə əsarət altındadır”¹ və zülmün qılıncı ilə yaralanmış ələmləri, cəhalətin odu ilə xarabazara dönmüş vətəni yalnız hürriyyət ilə abad etmək olar. O hürriyyətlə ki, o aldadıcı, beş günlük yox, əbədi olsun. Dünya nemətlərindən istifadə edə-edə qafil olaraq hadisələrdən baş çıxarmağı bacarmayanlara:

Tihi-xəyal içində şitaban olan səfil!

Yortma, o parlayan su degildir, sərəbdır, –

deyə müraciət edən, “zülmətpəsəndlərin yeri cəhənnəm, işıqlı düşüncə sahiblərinin yeri behiştir” fikrinə olan mütəfəkkiriə görə:

Elm əhlidir cahanda səzavari-iltifat,

Cahil həmişə məzhəri-qəhrü itabdır.

“Milli nəğmələr” şeiri maarifçilik ənənələrinə sadıq qalan, millətin tərəqqi və təkamülündə məktəbin rolunu yüksək qiymətləndirən müəllifin ziyalılara və millət balalarına xitabıdır. “Nur” məktəbinin millətə hansı xeyirlər verəcəyini birər-birər məktəbdə oxuyacaq balalara xatırladan və onları “Ey bağı-vətəndə açılan tazə nihalan” kimi vəsf edən şair tövsiyə edir ki, onlar məktəbi bir cənnət guşəsi hesab etsinlər, çünki:

Adab ilədir tərbiyəyi-cənnəti-viddan,

Elm ilə edər kəsbi-şərəf zadəyi-insan².

“M.Hadiyə görə, milli intibah millətə məktəblər açmaqla başlanır”³. Məktəb və maarifi təbliğ edən digər şeirlərində olduğu kimi, bu əsərində də qonşu millətlərin məhz təlim və tərbiyə sayəsində ağ günlərə çıxmasını, dünyanı və özlərini dərk etmələrini bəyan edən müəllif bildirir ki, biz də əsl insan kimi yaşamağın nə demək olduğunu anlamaq, bilmək istəyiriksə, nicat yolunun başlanğıcı olan məktəblər bina etməli, tənbelliyin daşını atmalı, cəhalətin pəncəsindən qurtarmaq üçün səy və qeyrət göstərməliyik.

Böyük mütəfəkkir görür və yaxşı başa düşürdü ki, XX əsrin əvvəlləri, xüsusən 1906-1908-ci illər təcəddüd və inqilablar dövrüdür. Ona görə də bu dövr lirikasında və publisistikasında o təkcə dünya inqilabi

¹ M.Ağamirov. Məhəmməd Hədinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərənşr, 1987, s. 117

² M.Hadi. Milli nəğmələr. “Təzə həyat” qəzeti, 23 sentyabr 1908-ci il, N 219

³ K. Əliyev. XX əsr Azərbaycan pomantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1985, s. 46

hərəkətlərinin genişlənməsi faktlarını təsvir etməklə kifayətlənmir, inqilabların başlanmasına səbəb olan hadisələri, inqilabların mahiyyəti, xarakteri və hərəkətverici qüvvələrinin də nədən və kimlərdən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa cəhd edirdi. Bir çox başqa əsərlərində olduğu kimi, poetik yaradıcılığının gözəl nümunələrindən biri olan “Ədvari-təcədüd, əsari-inqilab” şeirində (“TH”, 6 oktyabr 1908-ci il, N 229) qoyduğu suallara cavab axtaran şair bu qənaətə gəlir ki, “cəmiyyət müəyyən bir inkişaf qanunu üzrə yüksəlir, o, bir yerdə dayana bilməz, irəliləməli, yüksəlməlidir. Bu da inqilaba gətirib çıxarır”¹.

“Az sözlə öz fikrini ifadə etməyi, obrazlı təfəkkürə xüsusi yer verməyi sevən”² M.Hadi qeyd edir ki, inqilab yağışı yağmayınca asayişin gülşənlərində güllər, çiçəklər açma bilməz. Qurumuş, sinəsi cadar-cadar olmuş təbiət bahar yağışına möhtac olduğu kimi, cəmiyyət də yeni bir nəfəsə, hürriyyət “yağışına” möhtacdır.

M.Hadinin “Təzə həyat” qəzetində çap olunan sonuncu əsəri məsnəvi formasında olan on səkkiz beytlik “Mizani-əqvam” şeiridir (“TH”, 7 oktyabr 1908-ci il, N 230). İnkişaf etmiş millətlərlə səfalət və cahalət pəncəsində vurnuxan millət və qövmələrin vəziyyətini müqayisə edib öz millətini bu müqayisədən ibrət götürməyə çağırış məqsədilə yazılmış bu fəlsəfi əsərdə şair bildirir ki, dünya bir rəqabət meydanıdır. Bu meydanda hünər göstərənlər səadətə çatar, hünərsizlər isə əsarət və zəlalətdə olurlar. Qərb ölkələrində “şəmsi-hünər olmaqda şəriq” (hünər günəşi parlamqda, nur saçmaqda), Şərqi göyləri isə hələ də buludlarla örtülüdür. Firavanlığa, xoşbəxtliyə doğru bir addım atmırıq və yarasa kimi işığa, aydınlığa düşməni kəsilmişik. Fikrimizi qat-qat vahimələr bürüdüyündən, içərimizdən bu əndişələrə əncam çəkən bir fərd tapılmır. Nədir bunun səbəbi? Səbəb elmsizliyimiz, ürəyimizdə vətən, millət sevgisinin olmaması, köhnə qaydalarla yaşayıb yeniləşməkdə olan dünya hadisələrindən baş çıxarmamağımız, “Allaha təvəkkül”, - deyərək qəflət yuxusundan oyanmamağımızdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz poetik nümunələr deməyə əsas verir ki, “Təzə həyat” qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi şeirlərində M.Hadi öz məram və əqidəsinə sadıq qalaraq əhatəsində olan hadisələrə isti-isti qiymət vermiş, millətinə və bəşərə xeyir verə biləcək məsələləri tərənnüm etmiş, insan və bəşər taleyi ilə üst-üstə düşməyən gerçəkləri alt-üst etməkdən çəkinməmişdir.

¹ M. Ağamirov. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərnaşr, 1987, s. 145

² C.X.Hacıyev. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1955, s.423

Fəslin **“Publisistikasında Qərbin işğalçılıq siyasətinin ifşası. Şərq ətalətinin tənqidi”** başlığı altında M.Hadinin “Təzə həyat” qəzetindəki məqalələri və nəsr əsərləri tədqiq olunur. Romantizminin ideya-estetik prinsiplərini poeziyasında olduğu kimi, publisistikasında da əsaslandırmağa çalışan, dünya ağalığı iştahında olan, istəklərini müxtəlif yollarla gerçəkləşdirməyə çalışan imperialist dövlətlərin işğalçılıq niyyətlərini açıq şəkildə tənqid edən M.Hadi “Təzə həyat” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrində Qərb ölkələrindəki tərəqqi və maarifdən ürək dolusu danışmış, həmin ölkələri Şərq ölkələrinə nümunə göstərməklə bərabər, Qərbin Şərq siyasətini, xüsusilə müsəlman ölkələrinə olan münasibətini, bu ölkələri əsarəti altında saxlamaq istəklərini kəskin şəkildə pisləyirdi.

“Avropa-İslam-Mərakeş. Moizeyi-tarixiyyə” adlı kəskin ruhlu məqaləsində Avropa ölkələrinin Şərq barədə yürütdükləri və fərqli yollarla həyata keçirdikləri siyasətin mahiyyətini şərh edən müəllif bildirir ki, müsəlman ölkələrinə başçılıq edənlərin başıpozuqluğu sayəsində “avropalılar islam yerlərinə, islam bələdələrinə varis çıxdı, parça-parça etməyə başladı”¹. M.Hadi məqaləsində onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, Avropa ölkələri müxtəlif bəhanələrlə bu ölkələrin “daxili işlərinə müdaxilədən və asayışı-ümumiyyəni xələdar etməkdən bir dəqiqə olsun belə usanmırlar. İslah adı ilə məmaliki-islamiyyəni əfsad edirlər. Bu da dami-hiyə və dəsisədir ki, bunlar istər islam, istər məmaliki-islami sey və şikar etməyə mədəniyyəti-səyyad bidarları tərəfindən qurulmuşdur”.

Zahirdə riyakarcasına müsəlman ölkələrinə, İslam dinində olan insanlara məhəbbət bəslədiklərini iddia edən, əslində quduz canavar kimi bu ölkə və xalqları parçalamağa hazır olan Qərbin istilaçılıq siyasətinin insanlıq fəlsəfəsi ilə bir yerə sığmadığını bildiren M.Hadi başqa müsəlman ölkələrini də Mərakeşin düçar olduğu fəlakətlərdən dərs almağa çağırır. Bir mütəfəkkir olaraq “o sadəcə imperialist dövlətlərin artıq bir ölkədə törətdikləri qanlı faciələri təsvir etməklə kifayətlənmiş, hadisələrin başqa ölkələrdə də təkrarlana biləcəyi təhlükəsini onların nəzərinə çatdırır”² və yazır: “Hər kəsin gözləri varsa, görsün. Öz şüunati-daxiliyyəyi-moizeyi-haliyyəsinə baxsın. Əks təqdirdə, Mərakeşin düçar olduğu bəla və müsibətə giriftar olacağı azadəyi-iştibah bir həqiqətdir. Nə acı həqiqət, nə böyük müsibət!”³.

¹ M.Hadi. Avropa-İslam-Mərakeş. Moizeyi-tarixiyyə. “Təzə həyat” qəzeti, 4 yanvar 1908-ci il, N 3

² M.Ağamirov. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərənəşr, 1987, s. 235

³ M.Hadi. Avropa-İslam-Mərakeş. Moizeyi-tarixiyyə. “Təzə həyat” qəzeti, 11 yanvar 1908-ci il, N 9

“Misirdə “Hizbul-islam cəmiyyəti” adlı məqalə (“TH”, 13 yanvar 1908-ci il, N 15) Qahirədə çıxan “Əl-Müəyyəd” qəzetindən götürülmüş bəzi məlumatlar əsasında yazılmış və Misirdə təşkil olunmuş bir ictimai cəmiyyət haqqında məlumat verilmişdir. Məqalədən aydın olur ki, Misirdə xoş niyyətlə “Hizbul-islam” adlı bir təşkilat yaranmışdır. Özünü ictimai qurum kimi qələmə verən bu təşkilatın məramı imkanları daxilində Misir xalqına yardımçı olmaqdır.

Qeyd etməliyik ki, bir mütəfəkkir olaraq M.Hadi təkcə öz ölkəsinin deyil, bütün müsəlman ölkələrinin ictimai və iqtisadi geriliyini bu ölkələrin bəlası sayır və buna qarşı çarələr düşünürdü. Bu istiqamətdəki düşüncələrin məhsulu olan “Mərəzimiz nədir?” adlı məqaləsində müsəlman dünyasının geridə qalmasının mərəz və illətlərini araşdıran müəllif bu müşkül suala cavab axtararkən belə bir tezis irəli sürür ki, “bizim fikri-acizanəmizcə, əndami-islama arız olmuş xəstəliklər saymaqla qurtaran deyil. Ancaq bunların mənəbəyi, mənşəyi, əmrəzi-mənəviyyənin ən şiddətli, ən vəximi olan cəhalət mərəzidir ki, başqalar da bundan vücudə gəlmişdir. Bu mərəzdir ki, paytəxti-əql və şüur olan başımız və mərkəzi-üxuvət və məhəbbət olan sinəmizdə yuva qurubdur. Bu mərəzdir ki, hissələrimizi, fikirlərimizi, ruh və qəlbimizi uyuşdurmuş və düşükdürmüşdür. Elə bir şəraitdə uyuşdurmuşdur ki, qüdrət əlinin bu əzayimənəviyyəyə bəxş etdiyi xasiyyətlər vəzifələrini hüsnü-ifadan büsbütün məhrum qalmışdır. Hissimiz duymaqdan, fikrimiz fəaliyyətdən, ruhumuz şətarətdən, qəlbimiz təsiratdan düşmüşdür”¹.

“İnsanın mənəvi varlığını və azadlıq meyillərini əzən hər cür təcavüzə, cəmiyyət həyatını alçaldan fikir istibdadına və xalqın, vətənin müqəddəratını mənəbəyə alan sinfi-millî əsarətə qarşı barışmaz olan mütəfəkkir şair kimi bəşərin taleyini məhkumluqdan azadlığa və bəsitlikdən mükəmməliyə doğru ucalan romantik ideal şəklində dərk etmiş, təhlilə çalışmış”² M.Hadinin bəşəriyyət, insanlıq, bərabərlik, haqq bildiyi əməl uğrunda sona qədər mübarizə və s. bu kimi məsələlərə münasibət bildirmək nöqteyi-nəzərdən diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri də “Budda kimdir?” fəlsəfi əsəridir (“TH”, 30 aprel, 6,7 may 1908-ci il, N 97,101,102). Buddizm dininin yaradıcısının həyat yolu, yaşam tərzini və bu dinin fəlsəfi mahiyyətinin bir çox cəhətlərinin araşdırılması niyyəti ilə yazılmış bu əsər tarixi-fəlsəfi-dini mahiyyət daşısa da, əsas müddəaları bu günə, gələcəklə yaxından səsleşir. Dərin düşüncə və araşdırmaların məhsulu olan məqalənin

¹ M.Hadi. Mərəzimiz nədir? “Təzə həyat” qəzeti, 25 mart 1908-ci il, N 67

² M.Əlioğlu. Ədəbi fraqmetlər. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 1974, s. 111-112

müəllifi əsəri “canlı epik təhkiyə yolu ilə başlayıb”¹ əldə edə bildiyi faktlar əsasında əsl adı Suddharth olan Buddanın dünyaya gəlməsi və yaratdığı din, bu dinin mahiyyəti barədə məlumat verir.

M.Hadi pulisistikasının dəyərli nümunələrindən biri “Həyatı-səfilə, yaxud bəxtsiz bir ailə” məqalə-hekayəsidir (31 iyul, 3,5,6 avqust 1908-ci il, N 175, 177, 179, 180). XX əsrin əvvəllərində, dünyanın biri digərini əvəz edən təlatümlü hadisələr burulğanında çalxalandığı bir zamanda əsrarəngiz, tarixi nağıllara bələnmiş Şərqi Azərbaycan adlanan məmləkətində insan haqlarının tapdanmasının gündəlik həyat normasına çevrildiyini vətəndaş qeyrəti ilə qələmə alıb mətbuat səhifələrinə çıxaran, ictimaiyyəti bu cür tükürpərdici hadisələrdən ibrət dərsi almağa çağıran M.Hadi bir ailənin təmsalında Azərbaycan mühitinə xas olan ümumi bir bəlanı şərh və bu bəlanın köklərini açıb göstərməyə cəhd etmişdir.

“Dəftəri-həyatımdan bir vərəq, yaxud xatirəti-səbəvət” adlı məqalə (“TH”, 1 sentyabr 1908-ci il, N 200) birbaşa M.Hadinin həyatı, məişəti və düşüncə tərzini ilə bağlı olan əsərlərdəndir. M.Hadinin yeniyetməlik illəri barədə ən dolğun məlumatların verildiyi bu məqalədən öyrənirik ki, hələ uşaqlıq illərindən tay-tuşlarından fərqli olaraq o, əyləncə və oyunlara biganə olmasa da, onlardan o qədər də xoşlanmaz, kiçik yaşlarından “hekayət və əşar kitabları oxumağa” daha çox meyil göstərmiş. Gələcək ədibin xatirini əyləndirən, uşaq zövqünə uyğun olan bir şey var imişsə, o da kitab oxumaq imiş. Bu da səbəbsiz deyilmiş ki, həmin səbəbi M.Hadi bir cümlə ilə belə ifadə edir: “Ta kiçikliyəmdən bəri başımda böyük bir ədib olmaq sevdəsi”.

M.Hadinin hansı məqaləsini alırıqsa əlaq, orada bir yox, bir neçə məsələyə münasibət və bu münasibətlərin şərhini ilə rastlaşacağıq. “Hülulü-ramazan, yaxud matəmli bir bayram” məqaləsi də bu sıradan olan əsərlərdəndir (“TH”, 16 sentyabr 1908-ci il, N 213). Məqalənin başlanğıcında müəllif qeyd edir ki, islam aləminin göylərində bir-birinin ardınca iki nurlu, işıqlı ay doğdu. Bunlardan biri hürriyyət hilalı, digəri isə ayların ən müqəddəsi və ən xeyirli olan ramazan–orucluq ayıdır və “indi bütün islam tayfası bayramı qucağa almış bir ramazan içində yaşayır”. Ramazan–məqalənin sərlövhəsində “yaxud matəmli bir bayram” adlandırılan orucluq barədə deyilənlər yalnız bunlardır və müəllifin məqsədi ramazan ayı və Orucluq bayramının mahiyyəti barədə mülahizə yürütmək deyil, adın verdiyi imkanlardan istifadə edərək bəşər və insan taleyi barədə düşüncələrini oxucularla bölüşməkdir.

¹ Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985, s. 49

Beləliklə, “Təzə həyat” qəzetində çap etdirdiyi məqalələri tədqiq etdikdən sonra bu qənaətə gəlirik ki, sənətin, elmin, “ədəbiyyatın məna və əhəmiyyətini birinci növbədə azadlıq hərəkatına, mənəvi intibaha, milli şüurun inkişafına, idrakin, aqlın tərəqqisinə xidmətdə görməklə estetikasının ideya-fəlsəfi bünövrəsini yaradan Hadi”¹ əvvəlki idealına sadıq qalır, sönmüş, yatmış hiss və vicdanları oyatmağı, beyinləri nurlandırmağı qələmin başlıca vəzifə hesab edirdi.

“Həyat” qəzetində və “Füyuzat” jurnalında olduğu kimi, M.Hadi mükəmməl bildiyi ərəb və fars dillərindən tərcümə etdiyi əsərləri “Təzə həyat” qəzetində də nəşr etdirmişdir ki, həmin əsərlər fəslin **“Tərcümə idealın şərhinə xidmət edən vasitə kimi”** yarımbaşlılığında tədqiq olunur. Bəri başdan qeyd edək ki, əvvəlki tərcümələrində olduğu kimi, M.Hadi indi də estetik idealına, məqsəd və mərəmaina uyğun gələn əsərləri tərcümə edərək oxuculara təqdim etmiş və tərcümələrin vasitəsi ilə azadlıq arzusunu elan etməyi bacarmışdır. Tərcümə etdiyi publisitik yazılardan əvvəlki paraqrafda bəhs olunduğundan, burada yalnız onun poetik tərcümələrindən danışılmışdır. Məlumat verilmişdir ki, qəzetdə M.Hadinin fars dilindən çevirdiyi üç poetik tərcümə nəşr olunmuşdur. Bunlardan biri Hafiz Şirazidən, ikincisi XX əsr cənubi Azərbaycan şairi Bayrəmali Abbaszadədən (Qulamhüseyn Hammal), digəri isə Hüseyn Həsənzadə İrani adlı bir müəllifdəndir. Müvafiq olaraq tərcümələr təhlil edilmiş və onların bədii dəyəri müəyyənləşdirilmişdir.

M.Hadinin “Dəbistan”, “İrşad”, “Yoldaş”, “Təkamül”, “Təzə həyat” kimi mətbuat orqanlarındakı yazılanlardan belə qənaətə gəlirik ki, bir şair, vətəndaş, mütəfəkkir olmaqla onun yazdıqları zamanla nəfəs almış, XX əsrin əvvəllərindəki Şərq və Azərbaycan gerçəkliklərinin ümumi cəhətlərinin, demək olar ki, hamısı bu əsərlərdə öz bədii-fəlsəfi əksini tapmışdır. Əsərlərinin təhlili göstərir ki, İranda və Türkiyədə baş vermiş inqilablar, bu inqilabların nəticəsində xalqların nisbi azadlıqlar qazanması ədibi həddən ziyadə sevindirmiş, onda azadlıq və hüriyyət eşqini daha da gücləndirmişdir. Orası da aydın olur ki, vətəni Azərbaycanın, xüsusilə əyalətlərin səfəlet, rəzalət içində çabalaması, millət üçün ağlayan gözlərin sahiblərinin səsine səs verilməməsi, Azərbaycan qadınının faciəli taleyi, haqqın zorun əlində əsir olması və s. bu kimi milli və ümumbəşəri problemlər mütəfəkkir sənətkarın bu illər yaradıcılığının, xüsusilə də “Təzə həyat” qəzetində dərc olunmuş əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Ədibin istər poetik, istərsə də publisistik əsərlərində Qərbin Şərq ölkələrini

¹ Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985, s. 143

müstəmləkələrinə çevirmək üçün apardıqları çirkin oyunlar, Şərq ölkələrinə rəhbərlik edənlərin anti-millî siyasəti, məmləkəti öz şəxsi arzu və ehtiraslarına qurban vermələri kəskin tənqid olunur, təlim-tərbiyə məsələləri, bərabərlik qanunları ilə idarə olunan ideal cəmiyyət arzusu və s. bu kimi əbədiyaşar və həlli labüd olan məsələlər müzakirə obyektinə çevrilir, dərdi söyləməklə kifayətlənməyən sənətkar dərdi təşxis etməyin də yollarını göstərir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**M.Hadi irsi “İttifaq”, “Tərəqqi” və “Səda” qəzetlərində**” adlanır.

Yeddi yarımbaşlıqdan ibarət olan fəslin birinci–“**Poeziya: “Yox millətimin xətti bu imzalar içində**” adlı yarımbaşlığında M.Hadinin “İttifaq”dakı şeirləri, ikinci–“**Romantik nəsrin gözəl nümunəsi. “Halımız münəvvər, istiqbalımız parlaqdır**” adlı yarımbaşlığında həmin qəzetdə çıxan nəsr əsərləri və məqalələri, üçüncü–“**Tərcümə və iqtibaslar**” adlı yarımbaşlığında isə “İttifaq”da dərc olunmuş iqtibas və tərcümələri araşdırılır.

XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi lirikasının şah əsərlərindən biri olan otuz doqquz beytlik “İçində” rədifli “Zümrəti-təhəssürat, yaxud qarışıq xəyallar” şeirində (“İttifaq”, 1 dekabr 1908-ci il, N 1) insan və onun cəmiyyətdəki mövqeyi, dünyanın zülm və sitəm səhnəsinə dönməsində bəşər övladının rolu, həqiqətlə yalanın, xeyirlə şərin mübarizəsi və s. bu kimi ümumbəşəri problemlərdən söz açılırsa, “Əksi-ənini-vətən” şeirini (“İttifaq”, 2 dekabr 1908-ci il, N 2) vətən və onun övladları haqqında növhə də adlandırmaq olar. Şairin təsvirində vətənin ah-naləsi cahanı titrədir, göyləri ağladır. Deyəsən, bu vətən yeri-göyü xəlf eləyən ulu Tanrının nəzərindən düşüb. Vətən elə bir günə salınıb ki, yazıq-yazıq ətrafa baxır, onu bu kökə salan övladlarından soruşur ki, mən sizə lazım deyilləmi?

“Bir nəfər vətənpərəst” imzası ilə nəşr olunan “Təraneyi-əhraranə” şeiri (“İttifaq”, 11, 18 yanvar 1909-cu il, N 9,15) M.Hadi lirikasında özünü tez-tez bürüzə verən bir məsələnin–ictimai ədalətsizliyin aradan qaldırılması probleminin şərhinə həsr olunmuşdur. Əsas ideyası “çarizmin qardaş Zaqafqaziya xalqları arasında millî qırğın salmasına qarşı etiraz bildirmək”dən¹ ibarət olan şeirində M.Hadi bu qənaətə gəlir ki, millət dövlətini hişf etməsə, qoruması dövlət, dövlət himayə etməsə millət məhv olub gedər. Hürriyyət günəşi doğmayınca məmləkət zülmət içərisində qalar və millət doğru yolu tapmayaraq məşəqqət içərisində çabalayacaq.

¹ Ə.Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi.Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1985, s.126

Məhəmməd Hadi yaradıcılığında təkrar-təkrar rast gəlinən mövzulardan biri də Şərq ilə Qərbin müqayisəsidir. “Məşriqdən bir səda” şeiri də məhz bu düşüncələrin təsiri ilə yazılmış (“İttifaq”, 11 fevral 1909-cu il, N 34), şairin Şərq və Qərb dünyası barədəki mülahizələri bu əsərdə öz poetik əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən hadisələr bir mütəfəkkir və şair olaraq M.Hadini məşğul edən başlıca məsələlərdən idi. Müəllifin “Bariqeyizəfər parlayır, istiqbal bizimdir” (“İttifaq”, 4,6,8,13,16 mart 1909-cu il, N 51, 53,54,57,59) və “Eydiyanə” əsərləri(yenə orada, N 54) məhz bu mövzudadır.

İranda baş verən hadisələri diqqətlə izləyən və baş vermişlərə İran xalqlarının, xüsusilə İran əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin müqəddərat məsələsi kimi baxan M.Hadi mücahidlərə ünvanladığı əsərində hesab edirdi ki, azadlıq ideyalarını yaymaq və bu ideyaların əməli şəkildə həyata keçirilməsinə çalışmaq mücahidlərin bir nömrəli vəzifəsidir.

M.Hadiyə görə, bu gün İran atəşli meydandan çox, qan püskürən bir vulkana bənzəyir. İran torpağı qiyamət gününü xatırladır. Hürriyyət tərəfdarları arzularına çatmaq naminə Kəbədə Allah yolunda kəsilən qurbanlar kimi canlarını millət yolunda fəda edir. Tökülən qanların səmərəsiz qalmayacağına, inqilabi hərəkətin həyatın obyektiv qanunlarından nəşət tapdığına inanan şairin fikrincə, azadxahlara divan tutan Eynüddövlə kimi yırtıcılar tarixin məhkəməsindən qurtula bilməyəcək və törətdikləri cinayətə görə cəzalarını alacaqlar.

“Eydiyanə” şeiri İran inqilabında şəhadətə yetmiş mücahidlərin ruhuna ithaf edilmişsə, M.Hadinin nə sağlığında, nə də ölümündən sonra çıxan kitablarına düşməyən “Bakireyi-hürriyyətə” şeiri Türkiyə mövzusunda (“İttifaq”, 29 mart 1909-cu il, N 70).Yeddi bəndlik müsəddəs formalı və hər bəndin sonunda:

Sən parlayı verdin də xəyal oldu həqiqət,

Ey şəkli-həqiqətdə gəzən şanlı xəyalat,-

misraları nəqarət kimi təkrarlanan əsər ideyasına görə şairin Türkiyə və İran mövzusunda yazdığı əsərlərlə yaxından səsleşir.

M.Hadinin “İttifaq” qəzetində dərc etdirdiyi əsərlərindən biri də “Beşikdən məzarə qədər bəşərin əhvalı” poemasıdır (“İttifaq”, 7,11 may 1909-cu il, N 102,105).

Bir çox parçaları avtobioqrafik mahiyyətdə olan bu fəlsəfi poemada mütəfəkkir şairin insan taleyi, dünyanın mənşəyi, yaradılışın sirləri, ömrün acılı-şirinli çağları haqqında düşüncələri ilə yanaşı, uşaq tərbiyəsinə dair

pedaqoji görüşləri, köhnə məktəb barəsində tənqidi mülahizələri də əksini tapmışdır.

Məhəmməd Hadinin “İttifaq” qəzetində poetik əsərləri ilə yanaşı, nəsr əsərləri və məqalələri də dərc olunmuşdur. Bu əsərlərdən biri də “Səadətizailə” hekayəsidir (“İttifaq”, 24,26,28,31 dekabr 1908-ci il, 4,5,7,19 yanvar 1909-cu il, N 20,22,23,25; N 3,4,6,18).

Bitkin süjetə və maraqlı kompozisiyaya malik olan hekayədəki hadisələr bir ailə çərçivəsində baş verir.

Ürəyi millətə sevgi və Allah xovfu ilə dolu olan Hacı Əhməd, arvadı Qəmər, qızları Gülrux hekayənin əsas qəhərəmanlarıdır. Əsas ideyası düzlük, doğruluq olan bu hekayədə insanın mənəvi saflığı məsələsi daha çox nəzərə çarpdırılır.

M.Hadinin “İttifaq” qəzetində dərc etdirdiyi “Maziyi-müzlümə ircayinəzər: halımız münəvvər, istiqbalımız yenə parlaqdır” adlı məqaləsi (“İttifaq”, 2,4 dekabr 1908-ci il, N 2,4) mədəniyyət və mənəviyyatın tərəqqisi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

M.Hadinin fikrincə, Qərb elmin və tərəqqinin bəhrəsindən gen-bol istifadə etdiyi halda, nə yazıq ki, islam aləmi hələ də tərəqqi və təkamülün nəticələrindən qədərincə bəhrələnmə bilməmişdir. Müəllif bildirir ki, bütün kəşf və sirlərin açarı Quranda olduğu halda, müsəlman aləmi Quranın hikmətlərindən də binəsib olmuşdur. Müəllifin sözləri ilə desək: “Yazıq olsun aləmi-islamiyyətə ki, Quran bunlarda, didəyi-əmsal başqa millətlərdədir!”.

M.Hadinin “İttifaq” qəzetinin səhifələrində şeir, poema, hekayə və məqalələri ilə yanaşı, tərcümə və iqtibasları da nəşr olunmuşdur ki, bunlardan üçü fars, biri isə osmanlı türkcəsindən çevirilək qəzetin oxucularına təqdim olunmuşdur.

Farsca tərcümələrdən ikisi (“Təraneyi-zəfər” və “Tövbə-istiğfar”; ”İttifaq”, 26 fevral 1909-cu il, N 47; 21,22 may 1909-cu il, N 114,115) İrandakı Məşrutə inqilabı dövrü poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Əsrəfəddin Gilaninin(1872-1934) 1908-ci ildə Rəştdə çap etdirməyə başladığı “Nəsimi-şimal” qəzetindən edilmiş və bizzə, hər iki əsərin müəllifi elə S.Ə.Gilaninin özüdür.

M.Hadi tərcüməçilik fəaliyyətində təkrar-təkrar Sədi Şirazinin irsinə müracət etmiş və bu böyük mütəfəkkirin əxlaqi-didaktik mahiyyətli əsərlərindən bir çox tərcümələr etmişdir ki, biz imkan daxilində əsər boyu bunlara münasibətimizi bildirmişik. Şair-tərcüməçi ənənəsinə sadıq qalaraq, “İttifaq” qəzetində də S.Şirazidən etdiyi tərcümə-iqtibaslardan birini

“Məhəmmədəli Mirzənin nəzəri-diqqətinə ədalətli bir vəsiyyə” adı ilə çap etdirmişdir(“İttifaq”, 25,30 mart, 3 may 1909-cu il, N 66,69,98).

M.Hadinin “İttifaq”da dərc etdirdiyi digər tərcümə “Bir sərgüzəşti-xunun” poemasıdır(13,20 fevral, 2,3,18 mart 1909-cu il, N 36, 42, 49, 50, 61). XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin ilk illərində yaşamış, fransız ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Katull Mendesin rus həyatı ilə tanışlığı əsasında qələmə alınmış və 1908-ci ildə Parisdə türk dilində nəşr olunan “Şurayi-ümmət” qəzetində Əli Nüsrətin tərcüməsi ilə dərc olunmuş “Bir sərgüzəşti-xunun” əsərini oxuyan M.Hadi, özünün sözləri ilə desək, həmin əsərdə “zülm və istibdadın vətəndə icra etdiyi təxribatı, üsuli-keyfi-məyəşanı qanlı və atəşli bir tərzdə göstərildiyini” görərək əsəri iqtibas etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan romantizmi haqqında çox qiymətli tədqiqatların müəllifi olan akademik Məmməd Cəfər bu əsəri M.Hadinin orijinal əsəri hesab etmiş və haqqında yazmışdır: “M.Hadi irtica illərində (1909) yazdığı və rus həyatından bəhs edən “Bir sərgüzəşti-xunun” poemasında rus xalqının düşmənlərini, azadlıq və inqilab düşmənlərini çox cəsarətlə ifşa etmişdi”¹. Fikrin özü ümumən doğru olsa da, poemanın M.Hadinin öz əsəri olmadığı gün kim ayındır.

M.Hadi “İttifaq” qəzetində yalnız poetik tərcümələr nəşr etdirməklə kifayətlənməmiş, Qahirədə ərəb dilində çap olunan “Əl-Müəyyəd” qəzetində dərc olunan “Balkan hadisəsinin hinddə əks-sədasi” adlı məqalənin də məzmununu tərcümə edərək Azərbaycan oxucusuna çatdırmışdır.

1909-cu ilin yaz aylarından başlayaraq M.Hadi “İttifaq” qəzeti ilə yanaşı “Tərəqqi” qəzeti ilə də yaxından əməkdaşlıq etməyə başlayır. Əhməd bəy Ağayevin redaktoru olduğu və ilk nömrəsi 1908-ci ilin iyun ayının 3-də çıxan “Tərəqqi” qəzetində də M.Hadi həm poetik, həm publisistik, həm də tərcümə əsərlərini nəşr etdirmişdir. Bu fəslin dördüncü–**“M. Hadi “Tərəqqi”də”: “Yaşasın hürriyyət”, beşinci–“Əsr tərəqqi əsridir. Hur ilə ifrit bir yerdə ola bilməz”** və altıncı–**“Orijinal əsərləri ilə səsləşən tərcümələr”** adlı yarımbaşlıqlarında müvafiq olaraq sənətkarın “Tərəqqi”də çıxan poetik, publisistik və tərcümə əsərləri yanr, üslub, məzmun, ideya və sənətkarlıq baxımından qruplaşdırılaraq tədqiq və təhlil olunur.

M.Füzuli ilə müqəddəslik kəsb edən Şərq divan poeziyasının normalarını XX əsrdə yeniləşdirmək sahəsində iki qüdrətli sənətkar diqqəti daha çox cəlb edir: M.Ə.Sabir və M.Hadi. AMEA-nın müxbir üzvü Y.Qarayevin sözləri ilə desək, “Bu “normapozanlardan” ən böyüyü, şeirin

¹ M.Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Azərənəşr, 1974, s. 120

ideal, müqəddəs Füzuli səmasını tərk edən ilk böyük “poeziya günahkarı” Sabir, bu “günah”da ona böyük müttəfiq isə Hadi oldu¹. “Dilənci”(“T”, 27 may 1909-cu il, N 115), “Əməli-müxəyyəl”(“T”, 22 iyun 1909-cu il, N 137) və b. şeirlər məhz bu cür, keçmiş normalara uyğun olmayan əsərlərdəndir.

M.Hadinin “Tərəqqi” qəzetində dərc etdirdiyi, tədqiqatlardan kənarda qalan və indiyədək çap olunmuş kitablarının heç birinə düşməyən şeirlərindən biri də “Teatro nədir? Ayineyi-həyat” əsəridir(“T”, 14 iyul 1909-cu il, N 156). Şeirdən əvvəl verilmiş izahatdan aydın olur ki, M.Hadinin şeiri qəzetlərin birində dərc olunmuş bir əsərə cavab olaraq yazılmışdır.

Teatrın nə olduğunu anlamaq qabiliyyətindən uzaq olan müəllifin dırnaq arası “şeyrinə” cavab kimi düşünülmüş şeirində M.Hadi teatrın mahiyyəti, cəmiyyətin həyatında oynadığı mütərəqqi rol barədə uzun-uzadı cümlələrlə danışıb oxucunu yormağa lüzum görmür, teatrı “ayineyi-həyat”–həyatın güzgüsü adlandırmaqla kifayətlənir. Teatra, tamaşalara çamur atan müəllifi “yazdıqları şərm”, aydınlara “məhtabi-kamalata” qarşı qarşı hürən bir köpək hesab edən müəllif ona məsləhət görür ki, ağzına gələn hədyanları camaata sıramaq əvəzinə, teatrın nə olduğunu anlamağa çalışsın. Bunları dərk etməyə ağıl və fəhmi çatmırsa, gedib “mədrəsə küncündə bəhaimanə uzanıb yatsın”. M.Hadinin yuxarıda adını qeyd etdiyimiz poetik əsərlərindən savayı, qəzetdə “İşıq və təzə aləm”, “İranlı qardaşlarıma”, “Aliheyi-hürriyyətə”, “Məhbubeyi-ruh–mənfureyi-ruh və mükalimələri”, “Səhneyi-mübarizeyi-həyatda şanlı insanlar”, “Qanuni-təkamül”, “Zavallı islam”, “Əhrari-İranə” adlı şeirləri də dərc olunmuşdur ki, dissertasiyada bu əsərlər ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

Məhəmməd Hadinin “Tərəqqi” qəzetində poetik əsərləri ilə yanaşı, silsilə məqalələri və nəsr əsərləri də dərc olunmuşdur ki, bunlardan birincisi “Aydınlıq gecədə” adlı mənsur şeirdir(“T”, 29 mart 1909-cu il, N 67). Bu əsərdə yazıçının məqsədi azadlıq, hürriyyətlə bağlı düşüncələrini oxucularla bölüşməkdən ibarətdir.

M.Hadinin “Tərəqqi”də nəşr olunan “İzhari-şükran və ixtari-lazım” adlı məqaləsi(“T”, 23 aprel 1909-cu il, N 86) “Firdovsi-ilhamat” kitabı ilə bağlı şairə ünvanlanan məktublara cavab, “Pərdə dalında nələr varmış?” adlı məqaləsi isə(“T”, 9 iyun 1909-cu il, N 126) 1909-cu ildə Sultan Əbdülhəmid rejiminə qarşı yönəlmiş Türkiyə inqilabını alqışlamaq niyyəti ilə qələmə alınmışdır.

¹ Y.Qarayev. Mübahisənin davamı(“Sovet ədəbiyyatşünaslığının aktual problemləri” kitabından). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1974, s. 177

M.Hadinin dəyərli və irihəcmli elmi-publisistik əsərlərindən biri də “Əsri təcəddüd və iki qüvvə” məqaləsidir. “Tərəqqi” qəzetinin doqquz nömrəsində silsilə şəkildə dərc olunan bitməmiş, yaxud qəzətdə tam şəkildə dərc olunmamış bu əsər(sonuncu–30 iyul 1909-cu il, 170-ci nömrədə belə bir qeyd var: “Mabədi var”) müttəfəkkir sənətkarın Şərqi ölkələrində - İran, Türkiyə və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlı elmi-tarixi düşüncələrindən ibarətdir(“T”, 1,2,6,7,10,12,13,16,30 iyul 1909-cu il, N 145,146,149,150,153, 154,155,158,170). Bu əsərində insanları zülm və əsarətdən qurtulmaq üçün əməli fəaliyyətə səsləyən M.Hadi əsarətin özünün nədən ibarət olduğunu və nələrdən törəndiyini tədqiq edərkən belə bir qənaətə gəlir ki, bu müdhiş belanı törədən mühtidir və əsarətin özü də biri digərini tamamlayan iki növdən ibarətdir. Bunlardan biri cismani, yəni maddi əsarət, digəri isə ruhani, yəni mənəvi əsarətdir. “Bəşərin əql və fikri qarşısında məhal olan (çətin, müşkül olan-İ.Q.) heç bir şey yoxdur”, - deyən M.Hadi qeyd edirdi ki, azadlıqla əsarətin bir yerdə olması mələklə iblisin, hur ilə ifritin bir yerdə ola bilməsi kimi bir şeydir ki, bu da mümkün olan məsələ deyil. Hər şeyə qadir olan insan nurun zülmətə, hurun ifritə qalib gəlməsi üçün çalışmalıdır. Çünki bu iki barışmaz qüvvədən yalnız biri-bəşəriyyəti irəliyə doğru apara biləcək qüvvə yaşamağa haqlıdır. “Qəhr olsun istibdad!” sözləri ilə yekunlaşan məqaləsində M.Hadi ümid edir ki, təcəddüd, inkişaf, dirçəliş əsri olan XX əsr bu iki qüvvənin, yəni mənəvi və cismani əsarətin aradan qaldırılmasına, hürr və azad vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasına öz tarixi töhfəsini verəcəkdir.

Cəmiyyəti bürüyən yaramazlıqlara, süni şəkildə ortaya atılaraq sağalmaz bir çibana dönmüş sünni-şiə məsələsinə qarşı “Süni yuvalara dair” adlı məqaləsində (“T”, 29 iyul 1909-cu il, N 161) etiraz səsinə ucaldan M.Hadinin cəmiyyəti məzlum günə salan bu iki qüvvə - məzhəb ayrışçılığını və mənəvi əsarət barədə düşüncələri “Seyhəyi-ımdad” adlı məqaləsində də bu və ya digər dərəcədə əksini tapmışdır(31 iyul 1909-cu il, N 171). Onun din xadimlərinə ünvanladığı sözlər fikrimizin təsdiqi üçün parlaq sübutdur: “Ey məsnədi-şəriəti qəsb edənlər! Ey milləti-məzluməni məhv və inqiraza çalışanlar! Bu millətin yaxasından əl çəkiniz. Qoyunuz yüz sənələrdən bəri xarabata döndərdiyiniz kaşaneyi-milləti azad etməyə çalışsınlar. Qoyunuz təhsil etsinlər də sizin kimi cəhalət əlində əsir olmasınlar. Qoyunuz oxusunlar da alimnümalar misallı vücudlarına küfr mətai deyil, iman, irfan, iyqan mətai toplansınlar. Milləti düşar olduğu girdabi-izmehlaldan qurtarmağa səy etsinlər”¹.

¹ M.Hadi.Seyhəyi-ımdad. “Tərəqqi” qəzeti, 31 iyul 1909-cu il, N 171

M.Hadinin “Şüuni-müxtəlifə və zamanın Qarunu” adlı məqaləsi, əslində tam şəkildə orijinal məqalə deyil (“T”, 21,22 sentyabr 1909-cu il, N 214,215). Məqalədəki bir çox materiallar ərəb və fars dilli qəzetlərdən tərcümə olunmuş və müəllif bir çox məsələlərə şərh verməklə Şərq ölkələrində baş verənlərə münasibətini bildirmişdir.

M.Hadinin “Tərəqqi” qəzetində dərc olunmuş bədii-publisistik yazıları barədə mülahizələrimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həmin illərdə mütəfəkkir sənətkarı məşğul edən başlıca məsələlər dünyada və Şərqdə baş verən cahanşümul hadisələr, hürrüyyət və bərabərlik problemləri olmuşdur.

M.Hadinin “Tərəqqi” qəzetində orijinal əsərləri ilə yanaşı, bir neçə tərcüməsi də nəşr olunmuşdur ki, bunlardan üçü şeir, biri də məqalədir. Bəri başdan deyək ki, bu tərcümələrin heç birisi M.Hadinin kitablarına düşməmişdir.

“Təraneyi-şükran” adlı poetik tərcümə (“T” 26 avqust 1909-cu il, N 192) “İrani-nov” ruznaməsindən tərcümə” qeydi ilə qəzetdə dərc olunmuş, əsərin müəllifi göstərilməmişdir.

Şükür olsun o fəyyazi-kainatə hezar,

Cəfa çəkənləri qıldı əziz, zalımı xar,-

beyti ilə başlanan bu tərcümədə Məşrutə inqilabının təsiri ilə İranda əldə edilmiş nisbi azadlıqlar, xalqın həyatında baş vermiş dəyişikliklərdən bəhs olunur.

Müəllifi göstərilmədən “İrani-nov” rəfiqimizdən tərcümə” qeydi ilə qəzetin 30 avqust 1909-cu il tarixli 195-ci nömrəsində dərc olunan “Sərgüzəşti-İran” şeiri bir növ əvvəlki tərcümənin davamı təsirini bağışlayır.

Digər bir tərcümə isə götürülmə yeri və müəllifi göstərilmədən “Ədəbiyyat” başlığı altında qəzetin 3 sentyabr 1909-cu il tarixli 199-cu nömrəsində dərc olunmuşdur. Bu əsəri müştərək əsər də adlandırmaq olar. Belə ki, on bir beytlik tərcüməyə M.Hadi “Mütərcim” qeydi ilə beş beyt də əlavə edərək tərcümə etdiyi şeirin ruhuna uyğun düşüncələrini şərh etmişdir. Tərcümənin ümumi ruhu belədir ki, səfəlat içərisində yaşayanlardan abır-həya, məzlumun qanına yerikləyən zalımdan ədalət, təbiətində, xislətində “mayeyi-məzərrət” olanlardan bəşəriyyətə məhəbbət gözləmək əbəsdir. Özünü “əhli-elm” adlandıranlar milləti, məmləkəti səfəlat zəhəri ilə məhv etməyi özlərinə peşə etmişlərsə və etdiklərindən xəcalət çəkmirlərsə, onlarla vəhşi heyvanlar arasında fərq yox, oxşarlıq axtarmaq lazımdır.

Şairin digər bir poetik tərcüməsi “İrəliyə doğru gedəlim” adı ilə qəzetin 1,6 oktyabr 1909-cu il tarixli 222 və 225-ci nömrələrində dərc olunmuşdur.

“Ey əhli-vətən!” sözləri ilə başlanan bu əsərə müəllif belə bur qeyd əlavə etmişdir: Ərəbcə bir qəzətdən iqtibas. Müəllifi göstərilmədən dərc olunmuş bu tərcümə əsərində də Şərq aləmini bürüyən gerilik, ətalət və elmsizlikdən bəhs olunur.

Poetik tərcümələri ilə yanaşı, M.Hadi qəzetin “Siyasət” rubrikasında “İranda Qanuni-əisasi, Şərqdə idareyi-məşrutə” adlı bir məqalənin də tərcüməsini dərc etdirmişdir (“T”, 21, 25 avqust 1909-cu il, N 188,191). Bu tərcümə təxminən M.Hadinin “İrani-nov” qəzetindən tərcümə etdiyi şeirlərlə eyni məzmunadadır və burada Məşrutə inqilabının İran xalqlarına verdiyi azadlıqdan söhbət gedir.

“İttifaq” qəzetinin nəşrini dayandırmasından on gün sonra Haşım bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə Bakıda yeni bir mətbuat orqanının–“Səda” qəzetinin ilk nömrəsi nəşr olundu. “İttifaq” bağlanana qədər bu qəzətdə H.Vəzirov və digər mühərrirlərlə çiyin-çiyinə çalışan M.Hadi də qeyrləri kimi “Səda”da çalışmağa başladı.

Fəslin yeddinci–“**Səda**”çılarla bir yerdə. “**Səda**”nın sədalı şairi” və səkkizinci–“**Nəsr**i və elmi-publisistik əsərləri” adlı yarımbaşlıqlarında M.Hadinin “Səda” qəzetindəki poetik və elmi-publisistik əsərlərinə münasibət bildirilir.

Müəllifin “Səda”nın səhifələrində işıq üzü görünən ilk əsəri “Həqiqət acımı, dadlımı?” şeiridir (“S”, 12,14 oktyabr 1909-cu il, N 1,3). M.Hadinin poeziyasında və elmi-publisistik əsərlərində özünü bir qayda olaraq bürüzə verən həqiqət axtarıcılığı ideyası bu əsərin də aparıcı xəttini təşkil edir.

Səfalət, rəzalət, zülm və istibdadın hökm sürdüyü bir cəmiyyəti “insanları bədbəxt edən vahimələr pərdəsi” adlandıran və “rəzalət olan yerdə həqiqət gözə görünə bilməz”, - qənaətində olan şairə görə, yaşadığı tarix və üzvü olduğu cəmiyyət elə bir haldadır ki, bunları bu fəna vəziyyətdən çıxarmaq üçün hürriyyət günəşini doğuracaq bir hərəkata, inqilaba ehtiyac var.

Həqiqət dərman kimi bir şeydir. Dərman acı olduğu kimi, həqiqət də acıdır və hər ikisinin vəzifəsi eynidir. Vücudu islah etmək üçün “zəhri-həqiqət” içilməyincə bədənin salamatlıq tapması mümkün olmadığı kimi, həqiqətin nə olduğunu bilməyən qövmələrin də azadlıq, hürriyyət deyilən ali bir məqam haqqında düşünmələri mümkün deyil.

M.Hadi lirikasının parlaq incilərindən olan “Bir zöhreyi-həyatın üfulu” şeiri bilavasitə şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı əsərlərindəndir (“S”, 16 oktyabr 1909-cu il, N 5).

Pomantik şairin poetik və publisistik irsi içərisində realist üslubda, asan, anlaşılıqlı dildə yazılmış çox sayda əsərləri var ki, onlardan biri də “Bir işsiz qış düşüncələri” şeiridir(19,21 oktyabr 1909-cu il, N 7,9).

“Ana dili gərəkdir” deyənlərə” epigrafi verilmiş bu əsər külfəti yanında zamanənin üzü qara etdiyi bir şəxsin acı fəryadlarıdır.

Məzmun və ideyca “Bir işsiz qış düşüncələri” əsəri ilə səsleşən “Əndişeyi-həyat” şeiri şairin bəşərin həyatı, yaşam tərzi, zaman və insan problemləri barədə düşüncələrinin bədii-fəlsəfi təqdimidir(“S”, 27 dekabr 1909-cu il, N 65). Bundan əvvəlki bədii və elmi-publisistik əsərlərində dönə-dönə müşahidə etdiyimiz üsyankar ruh bu əsərə də hakimdir. “Vardırımı bir insan bu şüunzari-aləmdə, Pabəndi-bəla olmaya sərpanceyi-qəmdə?!” beyti ilə başlanan əsərində şair bildirir ki, “zənciri-məişətin” qat-qat vurulduğu bu dünyada insan övladının mütləq şəkildə azad, sərbəst olması mümkündür deyil. Keçmişdə də belə idi, indi də belədir, sabah da belə olacaq, çünki:

Bir silsileyi-zilli-əməldir bütün aləm,

Bu silsilələrlə sərənib fitrəti-adəm.

M.Hadi şeirlərinin özəlliklərindən biri də ondan ibarətdir ki, ilk baxışda məhəbbət şeiri təsiri bağışlayan əsər, əslində ictimai-siyasi məzmun daşıyır. “Bir gözələ” epigrafi ilə yazılan “Təkamüli-məkus və ümmidi-pərişan” şeiri də bu qəbildən olan əsərlərdəndir(“S”, 31 dekabr 1909-cu il, N 69).

Özünün və vətənin taleyinin qaranlıqlara büründüyünü bildiren müəllif bunun səbəbini vətəninə hüriyyət və azadlığın olmamasında görür. “Eşq və məhəbbət nədir?” sualına cavab axtaran şair bildirir ki, eşq və məhəbbət həyatın mənasıdır və bunlarsız ömür həqiqət deyil, xəyaldır. Bütün aləm, kainat eşqin məhsuludur. Məhəbbətin özü də azadlıq istər və hüriyyət olmayan yerdən məhəbbət də qaçaq düşər.

Qeyd olunduğu kimi, M.Hadi cəmiyyətin inkişafı və insanın formalaşmasında məktəb və maarifə böyük önəm verir, cəhaləti bəşəriyyətin ən qorxulu düşmənlərindən biri hesab edirdi. Digər mətbuat orqanlarında olduğu kimi, “Səda” qəzetində çap etdirdiyi əsərlərində də o, bu ənənəyə sadiq qalır, “Oxu, bil, öyrən!” şeirində yazırdı:

Ey cavan, öyrən, cəhalət ən böyük bir ardır,

Elmsiz adəm bəhaimdən də bimiqdardır!

Yük çəkən heyvan görülməz nifrətə layıq, vəleyk

Layıq-nifrət o cahildir ki, xülqazardır¹.

¹ M.Hadi. Oxu, bil, öyrən . “Səda” qəzeti, 14 yanvar 1910-cu il, N 11

“Hörmətli əfəndim Molla Nəsrəddinə” epigrafi ilə yazılmış “Fəxamətli əfəndim, pardon!” şeiri (“S”, 17 yanvar 1910-cu il, N 13) böyük romantikin satirik üslubda yazdığı kəskin ictimai məzmunlu əsərlərdəndir.

M.Hadinin Türkiyəyə - İstanbula getməmişdən qabaq “Səda” qəzetində daha iki şeiri dərc olunmuşdur ki, bunlardan biri “Gərəkməz” (“S”, 22 yanvar 1910-cu il, N 18), digəri isə “Şair, hücreyi-ışığı və düşüncələri” (“S”, 5 fevral 1910-cu il, N 30) əsərləridir.

Sözlə portret yaratmağın mahir ustası olan M.Hadinin “Şair, hücreyi-ışığı və düşüncələri” şeiri birbaşa onun öz tərcümeyi-halı ilə bağlıdır və buradakı şair obrazı elə M.Hadinin özüdür. Kiçik, soyuq bir otaqda atəşin xəyallar ilə bir şair yaşayır. Kirayənişin olduğu bu otaq onun həm iş, həm də yataq otağıdır. Bir çamadan və əyin-baş paltarından başqa əşyası olmayan şairin bir həmdəmi varsa, o da yazı stolu, bir neçə qəzet, qələm və bir yığın bəyaz kağızdır. Əli alınında, xəyalı səmalarda cövlan eləyən, yazdığı əsərləri ilə mərifət əhlinə “ədəb ziyafəti vermək istəyən” şairin şəxsi vəziyyəti fənadır. Nə ev-eşik, nə də rahat dolanışığı vardır. Fikri-zikri yazmaq, yaratmaq olan bu “zavallı şair uğraşır xəyal ilə, Həqiqəti buraxıb oynayır zilal ilə”. Cahan həqiqətə, bu isə xəyallara aşıqdır. Dinya nemətlərindən bir payı yox ikən, bu bəxtsiz yenə xülyadan əl götürmür və şairin, əslində öz halını M. Hadi bu cür qiymətləndirir: **“Nə qəmlidir, nə ələmli, həyatın, ey şair!”**

M.Hadinin “Səda” qəzetində dərc olunan şeirləri məzmun, forma və mündəricə etibarını ilə nə qədər rəngarəng olsa da, onları əvvəlki şeirlərində olduğu kimi, yenə də bir ideya birləşdirir: **vətən, millət və insan sevgisi.**

Məhəmməd Hadi Azərbaycandan Türkiyəyə gedənə qədər “Səda” qəzetində çalışıb orada şeirlər çap etdirməklə yanaşı, nəsr əsərləri, məqalə və elmi-publisistik əsərlərini də ardıcıl olaraq dərc etdirmişdir. “İki lövhəyi-həyat” da bu qəbildən olan əsərlərdən biridir (“S”, 23,26,28 oktyabr 1909-cu il, N 11,13,15). Həm həsr, həm də nəzm hissələri olan bu əsər dastanvari xüsusiyyət daşımaqla bərabər, eyni zamanda dramaturji əlamətlərə də malikdir.

Hekayədəki hadisələr bir ailə çərçivəsində baş versə də, yeri gəldikcə haşiyələr çıxan müəllif əhvalatların əhatə dairəsini genişləndirir, məramına uyğun olaraq lirik-psixoloji səhnələr yaratmaqla obrazların daxili aləminə işıq salır.

Məhəmməd Hadi publisistitasının dəyərli nümunələrindən biri olan “Xurafat içində həqiqət” məqaləsi mütəfəkkirin inam və şübhə, əzm və səbat, ideala yetməyin yolları barədə dərin düşüncələrinin məhsulu olmaq baxımından diqqəti cəlb edir (“S”, 7,11,13 yanvar 1909-cu il, N 6,8,10).

M.Hadi qeyd edir ki, “xurafat xurafat olduğu kimi, həqiqət də daima həqiqətdir” və həqiqətin xurafat donunda təqdim olunması heç də həmişə müəlliflərin istəyinə uyğun olmamış, əslində zaman, məkan və şəraitdən irəli gəlmiş, “keçmiş əsrlərin hükəma, üdəba, şüəra və mühərrirani pək çox həqiqəti xəyal surətində təsvir edərək parlaq mənaları əlfazın məzari-mübhəmiyyətinə basdırmağa” məcbur olmuşlar.

Əsərdən çıxarılan nəticə bundan ibarətdir ki, insan arzusuna çatmaq üçün bütün məhrumiyyətlərə sinə gərməli, heç bir çətinlik onu qorxutmamalıdır. Hər qaranlıq gecənin parlaq bir gündüzü olduğu kimi, çəkilən hər bir zəhmətin də sevindirici nəticəsinin olması şəksizdir. Təki insanda görmək istədiyi işi axıra çatdırmağa səbr, səbat və dözümlü olsun.

“Mətbuat və mədəniyyət”, “Qəzetlərimiz, mühərrirlərimiz” məqalələrində müəllif mətbuatla bağlı mülahizələri ilə oxucularını tanış edir. “Mətbuatsız millət dilsiz, gözsüz, qulaqsız, hər şeysiz bir millətdir”¹, - qənaətində olan müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, mətbuat olmasa bəşər övladı vətəninə və dünyada baş verən hadisələrdən xəbərdar ola bilməz, bu xəbərdar olmama isə onu cəhalət və səfalətə sürükləyəcəkdir.

“Düşünmüşdüm” başlığı ilə yazılmış “Duman süpürgəsi” əsərini məqalədən çox mənsur şeir adlandırmaq daha doğru olardı (21 yanvar 1910-cu il, N 17).

Başlanğıcda müəllif bildirir ki, dörd-beş il bundan əvvəl Türkiyə mətbuatında ingilis mütəxəssislərinin dumanlı günlərdə gəmilərin hərəkətini asanlaşdıran, bununla da həm sərnəşinlərin, həm də gəminin salamatlığını təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış “Duman süpürgəsi” adlı qəribə bir alət haqqında oxumuşdum. Müəllifin təsvirinə görə, bu “aləti-müxtərəə dumanlı günlərdə, sisli havalarda gəminin ön tərəfinə nəsb ediləcək, nəşri-ziya etməklə pişgahi-əməldə duran dumanları süpürəcəkdir. Dünyanın səthi-lacivərdini üç-dörd kilometr aydınladaraq yol göstərəcək, bundan naşi seyri-səfain bir növ müşkilatdan qurtarmış olacaqdır”.

“Məktəblərimizi, kitablarımızı islah etməliyiz” adlı məqalənin (“S”, 24,26,29 yanvar 1910-cu il, N 19,21,24) bəzi hissələri “Əl-Müəyyəd” qəzetindən tərcümə olunmuş və yeri gəldikcə müəllif tərcümə etdiyi materiallara uyğun öz orijinal fikirlərini də tərcümənin mətninə daxil etmişdir.

M.Hadinin “Səda” qəzetində dərc etdirdiyi dəyərli məqalələrindən biri müəllifdən ədəbiyyatşünas kimi danışmağa imkan yaradan “Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşarət” əsəridir (“S”, 12,13,14 iyun 1911-ci il, N

¹ M.Hadi. Mətbuat və mədəniyyət. “Səda” qəzeti, 12 yanvar 1910-cu il, N 9

89,90,91). Bu əsri müəllif İstanbuldan, işlədiyi “Tənin” qəzetindən “Səda” qəzetinə göndərmiş və həm də söz vermişdir ki, bundan sonra mütəmadi olaraq Türkiyədən çap olunmaq üçün Bakıya məqalələr göndərəcəkdir.

“Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşarət” məqaləsi ən əvvəl Tofiq Fikrəti Azərbaycan oxucusuna tanıtdırmaq baxımından diqqəti cəlb edir və Azərbaycanda T.Fikrət haqqında yazılan ilk tədqiqlərdən biri kimi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Üçüncü fəslin doqquzuncu yarımbaşlılığı belə adlanır: **“Bir neçə başqa əsəri haqqında”**. Bu başlıq altındakı yazılarda M.Hadinin daha dörd əsəri haqqında məlumat verilir və bu əsərlər təhlil olunur. Bunlardan biri M.Ə.Sabirin vəfatı münasibətilə qələmə alınmış “Sabirin ruhuna uthaf”, ikincisi Xədicə xanım Əlibəyovanın redaktorluğu ilə çıxan “İşıq” məcmuəsinin nəşrə başlaması ilə bağlı yazılmış “Təbrik”, digərləri isə “Cinsi-lətifə” və “Tofiq Fikrətə” şeirləridir. Bu əsərləri M.Hadi Türkiyədə yaşadığı 1911-1913-cü illərdə qələmə almış və bu əsərlər müvafiq olaraq “Yeni irşad” qəzetində (28 avqust 1911-ci il, N 1), “İşıq” jurnalında(1911-ci il, N 2), “İqbal” qəzetində (18 dekabr 1913-cü il, N 532) və “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində(1923-cü il, N 2) dərc olunmuşdur.

Müləhizələrimizi yekunlaşırısaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, istər Bakıda olarkən, istərsə də İstanbulda yaşayarkən M.Hadi mətbuatla davamlı şəkildə əlaqələr qurmuş, onu narahat və məşğul edən məsələlər barəsində düşüncələrini həm yazıçı-sənətkar, həm mütəfəkkir alim, həm də publisist-tərcüməçi kimi daim oxucuları ilə bölüşmüş, hər zaman ədəbi və ictimai fikrin ön sıralarında addımlamışdır.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə **“M. Hadinin 1914-1920-cü illərdəki ədəbi fəaliyyəti”** adlanır və bu fəsildə sənətkarın Türkiyədən qayıtdıqdan sonrakı dövrdə mətbuatla əlaqələri və yaradıcılıq yoluna nəzər salınır.

Bu fəsil üç yarımbaşlıqdan ibarətdir. **“Türkiyədən qayıdan sənətkarın mətbuatla əlaqələri”** adlanan birinci yarımbaşlıqda M.Hadinin “Tatarski- polk”un tərkibində Birinci dünya müharibəsinə gedənə qədər “İqbal”, “Sədayi-həqq” və “Bəsirət” qəzetlərində dərc etdirdiyi əsərlər tədqiq olunur, onların mövzu, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə müləhizələr irəli sürülür.

M.Hadinin “İqbal” qəzetində dərc olunmuş şeirləri, əsasən aşağıdakılardır: “Cinsi-lətifə”(18 dekabr 1913-cü il, N 532), “Ağlayan şeirlər”(17 fevral 1914-cü il, N 580), “Nisviyyət təranələri”(18 fevral 1914-cü il, N 581), “Əzhari-əfkar, neçin?”(24 fevral 1914-cü il, N 586), “Pəyami-dilaram”(25 fevral 1914-cü il, N 587), “Bahari-əfkar, qaçma”(28 fevral 1914-cü il, N 590), “Dün axşamın ilhami-yetimanəsi”(18 mart 1914-

cü il, N 603), “Asi şeirlər”(1 aprel 1914-cü il, N 615), “Qüvvət, həyat, ümid.”(7 iyun 1914-cü il, N 671), “Növxəndə çiçəklər”(9 iyun 1914-cü il, N 673), “Xəluqun pədəri”(20 iyul 1914-cü il, N 691), “Xəndeyi-zəfər”(25 iyul 1914-cü il, N 696), “Timsali-mələl, hüsni-məhzun”(29 iyul 1914-cü il, N 700), “Şərəreyi-əfkar”(18 avqust 1914-ü il, N 714), “Xabgahi-mövta, ilhamati-əmvat”(28 avqust 1914-cü il, N 723), “Açıq və aydın düşüncələr”(7 sentyabr 1914-cü il, N 731), “Livayi-zəfərin tamaşası”(21 sentyabr 1914-cü il, N 744), “Ümid səhneyi-tamaşayı-həyatın ruhudur”(25 sentyabr 1914-cü il, N 747), “Böyük İsmayıl bəy”(7 oktyabr 1914-cü il, N 757).

“Ağlaqyan şeirlər” “Ustad Əkrəm” ithafı ilə görkəmli türk şairi Mahmud Əkrəm Rəcəzadənin ölmü münasibəti ilə qələmə alınmışsa, “Nisviyyə təranələri” şeiri qadın azadlığı mövzusunda.

“Əzhari-əfkar, neçin?” şeiri Şərq aləmi ilə Qərb aləminin müqayisəsi kimi düşünülmüş, üç bəndlik “Pəyami-dilaram” şeiri isə İstanbulda qadınların darülfununa qəbulu münasibəti ilə yazılmışdır.

M.Hadinin “Seçilmiş əsərləri”nə “Bahari-əfkar” adı ilə daxil edilən və birbaşa şairin azadlıq idealını əks etdirən “Bahari-əfkar : qaçma” adlı şeirinə sərəlvhədən sonra belə bir qeyd verilmişdir: “Rəsulzadə Məhəmmədəmin qardaşıma”. Qəzetdə şeirin yazılma tarixi “Bakı, 28 fevral 1914” kimi göstərilmiş, həm sərəlvhədən sonrakı, həm də şeirin sonluğundakı qeyd “Seçilmiş əsərləri”nə düşməmişdir. Xatırladaq ki, həmin vaxt “İqbal” qəzetinin müdiri Məhəmmədəli Rəsulzadə, baş mühərriri-redaktoru isə Məhəmmədəmin Rəsulzadə idi.

“Hüseyn Sadiq qardaşıma” epiqrafı ilə Seyid Hüseynə ithaf olunan “Dün axşamın ilhami-yetimanəsi”, Manafzadə Sabitə həsr olunan “Qüvvət, həyat, ümid... Yaşamağı sevirəm”, Əlipaşa Hüseynzadə Səburə ithaf olunan “Xəluqun pədəri” şeirləri şairin həmin illər yaradıcılığının əsas istiqamətlərinin yenə də azadlıq və bərabərlik olduğunu sübut etməkdədir.

Türkiyədən qayıdandan sonra da qadın və cəmiyyətdə onun yeri, qadını sıxan mühit barədə qənaətlərini oxucularla bölüşməyə daha çox həvəs göstərən M.Hadi “Növxəndə çiçəklər” və “Timsali-mələl, hüsni-məhzun” şeirlərini də bu mövzuya həsr etmişdir. İyun ayının 4-də yazılmış və sərəlvhədən sonra “Mələküs-sibyanə növşüküftə şeirlər ithaf edirəm” sözləri verilmiş birinci şeiri şair “Eşqi-möhtəşəm”(Bax: “Eşqi-möhtəşəm”, s. 40-41) kitabına da salmış, ikinci şeir isə sağlığında çap etdirdiyi kitablara düşməmişdir.

“Libası həp gecələrdən, xurafədən hörülən” Şərq qadının əhvalından acı-acı gileylənən, onu bu hala salan zəmanəni, quruluşu lənətləyən, Qərbin

qadına verdiyi azadlıqları dilə gətirən və nəhayət, “Saçın həyatımıdır Məşriqi-pərişanın?” sualı ilə qadına müraciət edən və bu misra ilə Şərq ətalətinin simasını cızmağa müvəffəq olan M.Hadi 1913-cü ilin ortalarına–hərbi xidmətə çağırılana qədər “İqbal” qəzetinin redaktoru olan Sənətula İbrahimova ithaf etdiyi “Xabgahi-mövta, ilhamati-əmvat” şeirində yol çəkilmək məqsədi ilə ətrafı qazılan bir kilsənin yaxınlığında üzə çıxan qədim qəbir daşları və çürümüş insan sümüklərini görərkən bəşər taleyi və tarixi barədə düşüncələrini bəyan etmişdir.

M.Hadinin “Şeir necə olmalıdır və necə yazılmalıdır?” sualı barədə düşüncələrinin məhsulu olan “Açıq və aydın düşüncələr”, cəmiyyətin işıqlı gələcəyinin ifadəsi olan “Livayi-zəfərin tamaşası”, “Vətənə və millətə necə xidmət edilməlidir?” sualının cavabı olan “Ümid səhneyi-tamaşeyi-həyatın ruhudur” şeirləri böyük mürəffəkkirin dərin fəlsəfi düşüncələrinin məhsulu olmaqla yanaşı, həm də o illərin ictimai-fəlsəfi lirikasının parlaq nümunələridir.

M.Hadinin “İqbal”da dərc etdirdiyi şeirlərindən biri də Bağçasarayda “Tərcüman” qəzetini nəşr etdirən və türk dünyasına əvəzsiz xidmətləri olan İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı münasibəti ilə yazdığı altı bəndlik “Böyük İsmayıl bəy” əsəridir (“İ”, 7 oktyabr 1914-cü il, N 757). Bu şeir də müəllifin bəzi başqa əsərləri kimi tədqiqatçıların nəzərindən yayınmış və sənətkarın heç bir kitabına daxil edilməmişdir.

İsmayıl bəyin cismani ölümünü onun əbədiyyətə qovuşması, ruhən diri qalması kimi xarakterizə edən müəllif yazır:

**İştə həyati-baqiyə derlər bu ölməyə,
Cismi məzarə, ruhu qülubə gömülməyə,
Yox ikən işıq qövmdə sən bir ziya idin,
Yol görməyən bu millət üçün rəhnüma idin.
Ustad! Sən ki bariqeyi-etila idin,
Səssizliyin içində rudi-səda idin,
Sən sondünsə fikirlərin bərqdardır,
Pabəndə qəlblər sənə parlaq məzardır.**

İsmayıl bəyin ictimai-siyasi fəaliyyətinə yüksək qiymət verən, onun “Tərcüman” vasitəsi ilə səpdiyi toxumların cücərib türk dünyasını bürüyəcəyinə inan şair onu “vücudu zülmətə işıq saçan işıq”, qələmindən millətin sabahına nur çilənən nəcib insan, əsərlərinin hər birini “canlı bir şahid” adlandırır və inamla bildirir ki, çəkdiyən zəhmət itməyəcək və arzuların təyata vəsiqə qazanacaqdır.

M.Hadinin “İqbal” qəzetində şeirləri ilə yanaşı, məqalə və tərcümələri də dərc olunmuşdur. “Türkiyədəki acı müşahidələrim” adlı məqaləsində(26

fevral 1914-cü il, N 588) böyük ümidlərlə getdiyi Türkiyədə gördüklərindən və başına gələnlərdən acı-acı gileylənən M.Hadi “İqbal”da dərc etdirdiyi məqalələrində daha çox ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı düşüncələrini qələmə alır. “Açıq məktub” adlı məqaləsində(3 avqust 1914-cü il, N 703) özünün sənətə münasibətini: “Əzizim, mən insanları ciddən sevənlərdənəm. Layəzəli və layəmut məsləkimdir. Bir məslək ki, mənimlə bərabər yaşamaq üçün doğulmuşdur”, - sözləri ilə bəyan edən M.Hadinin “Seyid Əzim və asarı” adlı məqaləsi(18 avqust 1914-cü il, N 714) onun, mütəfəkkir sənətkarın ədəbi-nəzəri görüşlərini izləmək baxımından maraq doğurur. Seyid Əzim Şirvanini “yaşayışları da bəxtləri kimi qaranlıq, küskün və əməlləri bir zilli-girizan olan ədəbi simalardan, parlaq nasehlərdən biri” adlandıran M.Hadi onun poetik irsinə yüksək qiymət verir. Müəllif qeyd edir ki, Seyid Əzim kimi sənətkarların ədəbi irsi layiqincə nəşr və təbliğ olunmadığından, əksəriyyətin bu böyük söz və fikir adamı barədə məlumatı çox bəsitdir.

M.Hadi çox gözəl bilirdi ki, Seyid Əzimin klassik ədəbi şedevrləri ilə yanaşı, həcvləri də var və bu həcvlərin bir çoxu Seyid Əzimi hörmətə mindirməkdənsə, hörmətdən salır. Bunları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, Seyid Əzimin o qəbil əsərlərini dərc etmək lazımdır ki, onlar böyük şairin adına xələl gətirməsin. Amma Seyid Əzimin oğlu Mircəfərin ağına-bozuna baxmadan onun həcvlərinin nəşrinə icazə verməsi, M.Hadiyə görə, Seyid Əzimin ruhuna hörmətsizlikdən başqa bir şey deyil.

M.Hadi onu da bildirməyi vacib sayır ki, Seyid Əzimin hələ çap olunmamış xeyli əsəri var və nədənsə oğlu Mircəfər onları nə özü çap etdirmir, nə də çap üçün başqalarına vermir. Müəllif sual edir: “Mircəfərin bunları guşeyi-nisyanda saxlamağında məqsədi nədir və nə ola bilər? Əcəba, Mircəfər cənablarının pək əla bilməsi lazım gəlir ki, ədiblərin mətrukat və morusati-qələmiyyəsi olmalıdır. Nasıl ki, şüərə və üdəbanın özləri də insaniyyət malıdır. Ədiblərin sərəvəti-fikriyyə və sərmayeyi-qələmiyyələri xəsis və ləim olan zənginlərin altunları deyil ki, dəmir sandıqlar içində səssiz-sədasız qalsın da onlardan istifadə edilməsin..

Bu gün hər şeydən ziyadə ədəbi-ictimai fikir sərəvətlərinin məhsullarına möhtac olan millətimiz günah deyilməlidir ki, böylə əsərlərdən nəsibədari-həsti olmasın?”¹.

Seyid Əzim irsi ilə bağlı düşüncələrini dilə gətirən müəllif məqalənin sonunda narahatlıqla bildirir ki, təkəcə Seyid Əzimin deyil, başqa şairlərin, o

¹ M.Hadi. Seyid Əzim və asarı. “İqbal” qəzeti, 18 avqust 1914-cü il, N 714

cümlədən Molla ağa Bixudun da çap olunmamış əsərləri aralıqda qalıb və əgər sahib duranı olmasa, it-bata düşüb tarix səhnəsindən silinəcəklər.

“İqbal” qəzeti ilə yanaşı, M.Hadi “Bəsirət” qəzeti ilə də yaxından əlaqə saxlamış, həm müharibəyə gedənə qədər, həm müharibədə olduğu zaman, həm də cəbhədən qayıdandan sonra əsərlərini bu qəzetdə dərc etdirmişdir.

M.Hadinin “Bəsirət”lə əməkdaşlığı qəzetin redaktoru Hacı İbrahim Qasımova (qəzetdə “Hacı İbrahim qardaşıma ithaf”–İ.Q.) ithaf etdiyi “Yadıvətən” şeiri ilə başlanır(“B”, 5 iyul 1914-cü il, N 11). Bakıda 1906-cı ildə yaradılmış “Nicat” xeyriyyə cəmiyyətinin Şamaxıda yaranmış şöbəsinin fəaliyyətə başlaması münasibətilə yazılmış on beş beytlik bu şeir, əslində, Şirvanın keçmişi ilə bu gününün bir növ müqayisəsidir. Bəşər mədəniyyəti tarixinə Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Bahar Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Molla ağa Bixud, Mirzə Ələkbər Sabir kimi şəxsiyyətlər bəxş etmiş Şirvanın bu günkü halı heç də ürəkaçan deyil və şair bu qənaətdədir ki, Şirvanda fəaliyyətə başlayan “Nicat” cəmiyyəti ictimai-mədəni mühitdə bir canlama əmələ gətirəcək və beləliklə:

Küskün vətənim, gözlərin aydınlanacaqdır,

Aydınlanacaq, parlayacaq, canlanacaqdır.

M.Hadinin “Bəsirət” qəzetində dərc olunan “Qan tökən müsəlmanlara qırmızı sözlər” adlı əsəri kəskin ictimai məzmunlu şeirdir(“B”, 19 iyul 1914-cü il, N 13). Şairin bir çox başqa şeirləri kimi on dörd beytlik bu əsər də tədqiqatçıların nəzərindən yayınmış, kitablarının heç birinə düşməmişdir.

Qan içənlər, oxuyun, bəlkə də təsiri olur,

Öylə söz var ki, dilin badeyi-tənviri olur,-

beyti ilə başlanan şeirində şair bildirir ki, əlimizdən gələni etməli, yazmalı və cəmiyyətə anlatmalıyıq ki, insanların bir-birilərinin qanlarına susamaları bəşəriyyətin məhvinə səbəb olacaq qaçılmaz bir bəla, sağalmaz bir yaradır. Təbii ki, M. Hadi bir çox başqa əsərlərində olduğu kimi, burada da moizə, nəsihət yolunu tutmur, yatmış vicdanları oyatmaq üçün bir başa kəskin və ittihamedici şəkildə vicdan sahiblərinin özlərinə müraciət edir.

M.Hadinin “Qanlı sətirlər və qaileyi-həyat”(“B”, 26 iyul 1914-cü il, N 14), “Hərbi-müsəlləs, yaxud cəngi-seahəng”(“B”, 2 avqust 1914-cü il, N 15), “Taireyi-ilhamım”(“B”, 9 avqust 1914-cü il, N 16), “Fəzilət sahibləri”(“B”, 16 avqust 1914-cü il, N 17), “Aşiqi-giryan, canani-xəndan”(“B”, 30 avqust 1914-cü il, N 19), “Tamaşayi-riqqətəngiz”(“B”, 20 sentyabr 1914-cü il, N 22), “Rarlaq günəş altında işıqsız gözlər”(“B”, 27 sentyabr 1914-cü il, N 23) adlı şeirləri də “Bəsirət”in səhifələrində işıq üzü görmüşdür.

Məhəmməd Hadi cəbhəyə gedənə qədər “İqbal” və “Bəsirət” qəzetləri ilə yanaşı, Salman bəy Tahirovun redaktorluğu ilə Həşim bəy Vəzirovun “Elektrik “Səda” mətbəəsində çıxan “Sədayi-həqq” qəzeti ilə də əməkdaşlıq etmiş və orada “Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi” imzası ilə həmcə o qədər də iri olmayan bir neçə şeir dərc etdirmişdir. Bunlardan birincisi “Aini-tacgüzarı münasibətilə İrənin cavan şahına” şeiridir (“SH”, 9 iyul 1914-cü il, N 156). Kitablarının heç birinə düşməyən bu şeir Qacar sülaləsindən olan sonuncu İrən hökmdarı Əhmədli şahın taxta çıxması münasibətilə yazılmışdır. Bu şeir, əslində təbriknəmə yox, bir nəsihətnəmədir.

“Sədayi-həqq”in sütunlarını bəzəyən, mükəmməl şeir texnikasına və dərin fəlsəfi məzmununa malik olan “Müəmmayi-kainat” şeirində şairi düşündürən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, görəsən, dünyanın işləri nədən əksliklər və ziddiyyətlər üzərində qurulub? Səbəb nədir ki, xeyirlə şərin mübarizəsindən məğlub olması vacib və zəruri olan şəx qalib ayrılır? Viedanı azların şən-şərəf sahibi sayılması hansı məntiqə uyğundur?

Dünyanın işləri baş-ayaqdır. Bir qrup “parlayan evlərdə can bəsləyir”, əksəriyyət isə “atəşi-fəqrə” yanır. “Ağlayır, sızlar biri, min dərd, min alam ilə, Başqa bir şəxsin dodağı, üzləri xəndanlıdır”. Haqq deyən, haqq söyləyən, haqq istəyənlər haqsız, imkanlılar və qüvvətə malik olanlar isə çirkab içində üzsələr belə haqlıdırlar. Nəhayət:

Daima məğlub olan həqdir əlində qüvvətin,

Çünki “qüvvət” ingilisli, “həqq” bir iranlıdır¹.

Təbii ki, bənzətməsində tam haqlı olan şair ziddiyyətlərin mənbəyini nə yaradanda, nə də təbiətin qanunlarında axtarmır. O bilir və həm də bildirir ki, ədalətli qanunlarla idarə olunmayan cəmiyyətlərdə həqiqətin riya, qüvvət önündə məğlub olması qaçılmazdır.

“Sədayi-həqq” qəzetində dərc olunan “Ulduzlara doğru”(“SH”, 14 avqust 1914-cü il, N 170), “Qiymətli və dəyərlı həmaqət”(“SH”, 17 avqust 1914-cü il, N 187), “Zamanın məzhəkələri”(“SH”, 21 avqust 1914-cü il, N 191), “Türklərin yeganə filosofu Rza Tofiq həzrətlərinə”(“SH”, 25 avqust 1914-cü il, N 194), “Həyati-bəşər”(“SH”, 27 avqust 1914-cü il, N 196) adlı şeirləri də həmin illər Azərbaycan ictimai-siyasi lirikasının parlaq incilərindəndir.

“Sədayi-həqq” qəzetindəki şeirləri nəzərdən keçirəndən sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, 1914-cü ilin yay aylarında yazıb “Sədayi-həqq” qəzetində dərc etdirdiyi şeirlərində mütəfəkkir şairi düşündürən, məşğul

¹ M.Hadi. Müəmmayi-kainat. “Sədayi-həqq” qəzeti, 16 iyul 1914-cü il, N 163

edən məsələlər yenə də insan və onun cəmiyyətdəki mövqeyi, ziddiyyətlər üzərində qurulan və ədalətsiz qanunlarla idarə olunan dünyadakı qarışıqlığın səbəblərinin axtarılması problemləridir.

Dördüncü fəslin ikinci yarımbaşlığı **“M.Hadinin cəbhədən yazdıqları mətbuat səhifələrində”** adlanır.

M.Hadi müharibə meydanlarında olanda da qələmindən ayrılmamış, cəbhə həyatının ilk aylarında “Ulduzlu bur gecədə müharibə tamaşası və “Şahnamə” şairi-ziiqtidarını xatırlamaq”(“İqdam”, 1915-ci il, N 10), “Göy səltənəti”(“Yenu iqdam”, 1915-ci il, N 105) şeirlərini yazaraq Bakıya göndərmiş və bu şeirlər mətbuat vasitəsilə oxuculara çatdırılmışdır. Birinci şeir şairin Sovet hakimiyyəti illərində çıxan kitablarına düşsə də, ikincisi tədqiqatçıların nəzərindən yayınmış və bu şeir şairin heç bir kitabına daxil edilməmişdir. Sərlövhdən sonra “Hərb təyyarəsini tamaşa edərkən” qeydi verilmiş məsnəvi şəkili on üç beytlik bu şeir Əbu Müzəffərə - Qara bəy Qarabəyliyə ithaf olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Hadi təcə “Göy səltənəti” şeirini deyil, ən monumental əsəri olan “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poemasını da Müzəffərin atası Qara bəy Qarabəyliyə ithaf etmiş və bunun səbəbini biz məlum tədqiqatımızda geniş şəkildə şərh etmişik¹.

M.Hadinin müharibə dövrü yaradıcılığının gözəl nümunələrindən biri də “Yeni füyuzat” jurnalının redaktoru olmuş Əlipaşa Hüseynzadəyə yazdığı “Məhəbbəti-səmimi: Əlipaşa qardaşım, tərkmədin məni” şeir-məktubudur. Məktubda M.Hadi qeyd edir ki, vaxtilə mənə dost deyənlər yaman günlərimdə “əhvalıma xəndan olub” məni tərkmədikləri zaman, “əhvali-həzinəmi görüb” məndən qaçmadın. “Qaçmaq belə dursun”, mənə qarşı yüyürdün və “Oldun mənə müşfiq, mənə munus, mənə həmdəm”.

Ukraynanın Qorodniko şəhərində yazıb Bakıya göndərdiyi və “Dilək ölməz” adlanırdığı şeir M.Hadi poeziyasında az təsadüf olunan heca vəznində yazılmışdır(“Açıq söz”, 23 iyul 1916-cı il, N 20). Müharibə meydanında yazılan bu şeirdə müharibə əhvali-ruhiyyəindən əsər-ələmət yoxdur. Nəğmə təsiri bağışlayan bu lakonik şeir, əslində ümid və diləyin tərənnümüdür. Yeddi hecalı şeirin səkkiz bəndi(1,2,3,4,5,6,7,11) a a b a şəklində bayatı kimi, üç bəndi isə(8,9,10) abcb şəklində qafiyələnmişdir.

1917-ci ildə M.Hadi Pruskurov şəhərindən Bakıya-“Sovqat” qəzeti redaksiyasına bir neçə şeir göndərmiş və qəzet böyük məmnuniyyətlə həmin əsərləri çap etmişdir.

¹ İ.Qoribli. M.Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2001, s.14-16

M.Hadinin kitablarına düşməyən “Qardaş sevgisi” şeri 20 yanvar 1917-ci ildə Proskurov şəhərində yazılmışdır (“Sovqat”, 1 fevral 1917-ci il, N 126). Türk şairi Tofiq Fikrətin: “Qan qardaşı, can qardaşı, yol qardaşınız biz!” misrası epigraf kimi verilmiş bu şeir insanları mərhəmətə çağırış niyyəti ilə qələmə alınmışdır. “Günün tələbi nədir və zaman bizdən nə tələb edir?” sualı üzərində qurulan, müharibə dəhşətləri altında yazılmış əsərində şair bildirir ki, elə bir zaman yetişib insan insana məhəbbət və həmiyyət göstərməyə borcludur və bu borcu da hər bir şəxs özünün insanlıq və vətəndaşlıq vəzifəsi hesab etməlidir.

Şeirdə maraqlı doğuran cəhətlərdən biri şairin türk millətinə müraciəti və türk dilli xalqları milli birliyə çağırmasıdır.

M.Hadinin “Sovqat” qəzetində dərc olunmuş “Milli bacılara” şeiri də ədibin heç bir kitabına düşməmişdir (“Sovqat”, 14 fevral 1917-ci il, N 136).

Ey qəlbləri nazik olan şanlı xanımlar,

Ey müşfiqələr, rəhmli, vicdanlı xanımlar!-

misraları ilə başlanan bu şeir ruhu etibarlı ilə “Qardaş sevgisi” şeirini xatırladır.

Yanvar ayının 21-də Proskurov şəhərində yazılan “Acı həqiqətlər qarşısında dadlı xatirələr” şeiri (“Sovqat”, 17 fevral 1917-ci il, N 137) M.Hadi yaradıcılığının əənəvi mövzularından olan qadın azadlığı probleminə həsr olunmuşdur. Şair qeyd edir ki, qadının həyatdakı rolu barədə boş-boş laflar etməkdənsə, “qaranlıqda qalarsa nisvan, gələcək ailəmiz olmayacaqdır taban”, - kimi sözləri bağırmaqdan, ona layiq olduğu azadlığı vermək lazımdır.

Bu işıqlı dirilik sizlər üçün lazım isə,

Salmayın cinsi-lətifi o qaranlıq qəfəsə, -

sözləri ilə müasirlərinə xitab edən sənətkar qadını “valideyi-millət” adlandıraraq sual edir:

Necə razı olur övlad ananın zillətinə,

Ya nasıl əngəl olur da ana hürriyyətinə?(379, 304)

Romantik poeziyamızın parlaq incilərindən olan “Bəşər” (“Sovqat”, 10 fevral 1917-ci il, 133), “Əməl” kimi şeirlər də (“Sovqat”, 31 mart, 2,3 aprel 1917-ci il, N 192,173,174) Proskurovda yazılaraq Bakıya göndərilmiş və “Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi” imzası ilə qəzetdə dərc olunmuşdur.

M.Hadinin “Sovqat”da dərc olunan başqa bir əsəri “Hürriyyət şənliyi və ülvü mənərələr” adlı məqələdir ki, bu əsər Rusiyadakı Fevral burjuva inqilabının qələbəsi münasibətilə qələmə alınmışdır (“Sovqat”, 27 may 1917-ci il, N 210).

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Hadi müharibəyə gedəndən sonra da “Bəsirət” qəzeti ilə əlaqələrini üzməmişdir. “Sərgüzəşti-səyahətimdən bir yarpaq”, (“B”, 2 may 1915-ci il, N 43), “Karpat xatiratımdan: Güzəl Mariya düşündürdü” (“B”, 30 may 1915-ci il, N 47) adlı avtobioqrafik hekayələr, təbii ki, M. Hadinin müharibə dövrü nəsrinin sanballı nümunələrindəndir.

Dördüncü fəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Yaradıcılığının son illəri. M.Hadi və “Azərbaycan” qəzeti”** adlanır.

1918-ci ilin ortalarında Bakıya qayıdan M.Hadi mətbuatla əlaqələrini bərpa edir, əsərləri daha çox “Bəsirət” və “Azərbaycan” qəzərlərində dərc olunmağa başlayır. 1918-1919-cu illərdə M. Hadinin “Bəsirət” qəzetində “Ayrılıq dəqiqələri - əsgərlər hərbə gedərkən”, “Bədbəxt kor çocuk”(16 dekabr 1918-ci il, N 200), “Vaxtın səsi və həyatın sözü”(11 yanvar 1919-cu il, N 205), “Şeir inciləri”(29 aprel 1919-cu il, N 225), “Qəmərə”(3 may 1919-cu il, N 227) adlı şeirləri dərc olunmuşdur.

Birinci şeirdə əsgərlərin yola salınma mərasimi, qəmli bir izdiham, anaların göz yaşları və s. bu kimi problemlərə toxunulur.

İkinci şeirdə M. Hadi cəbhədə - Karpatda olduğu zaman şahidi olduğu hadisəni bir xatirə kimi qələmə almış, elə sərlövhədən sonra da “Karpat xatirələrindən” qeydini vermişdir. Dünyaya gəldiyi iki il olsa da, gözləri kor olduğundan gündüzləri də gecə kimi keçən bir tifilin əhvalını təsvir edən şair oxucularına bildirir ki, insan ömrünü anadan gəlmə kor olan bu bədbəxt çocuk kimi keçirməməli, dünyaya açıq gözlə baxmalı, yaxşını pisdən seçməyi bacarmalıdır. Çünki:

**Gözsüzlər ilə gözlülər olmaz ki bərabər,
Zindəylə bərabər ola bilməz ki ölənlər.
Şəhrai-həyatı görəməz kor olan insan,
Kor olmayalım istər isək ömri-dirəşən.**

“Elmin, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl, Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl” misraları ilə başlanan “Vaxtın səsi və həyatın sözü” şeiri sənətkarın insanın cəmiyyətdə mövqə qazanması üçün hansı vasitələrə əl atmalı olduğu barədə düşüncələrini ümumiləşdirirsə, “Şeir inciləri”ndə qadın və onun gözəlliyi barədə düşüncələrin, “Qəmərə” şeirində isə şairin olum-ölüm, toy-matəm, qaranlıq-ışıq, azadlıq-əsarət xüsusunda fəlsəfi qənaətlərinin şahidi oluruq.

İdealına, yəni millətə xidmət amalına yaradıcılığının əvvəlindən sonuna qədər sadıq qalan M.Hadinin “Azərbaycan” qəzetində çıxan ilk əsəri birinci nömrədə çap olunan “Türkün nəğməsi” şeiri, son əsəri isə 2 may 1919-cu ildə, 170-ci nömrədə dərc olunan “Kor soqqur” şeiridir.

“O dönmədə müharibə, azadlıq, istiqlal mövzusunda ən çox əsərlər yazan, hayqıraraq xalqı birliyə, mübarizəyə çağıran M.Hadi”nin¹ oxuculara hər bəndin sonunda nəqarət kimi təkrarlanan:

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmə?

Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə? -

müraciəti ilə başlanan və marş, himn təsiri bağışlayan “Türkün nəğməsi” şeiri həcmcə cəmi on doqquz misradan ibarət olsa da, şair bu on doqquz misraya böyük bir kitaba sığacaq mənəni sığışdırmağa müvəffəq olmuşdur.

M.Hadinin qəzetdə çap olunan ikinci şeiri “Zəfəri-nəhayiyəyə doğru” əsəridir(“A”, 6 oktyabr 1918-ci il, N 7). “Türkün nəğməsi” şeirində olduğu kimi, bu əsərdə də əsas ideya türk millətinə olan böyük sevgi və qazanılmış istiqlaliyyətin qorunması arzusudur.

“Aydınlıq bir gecədə təfəkkür dəqiqələri” şeirində(“A”, 9,11 oktyabr 1918-ci il, N 10,12) müəllifin xəyalında canlandığı səmavi, “rəngin”, “zəngin”, “fəyyaz” bir aləmlə real həyatda, yer üzərində baş vermiş və baş verməkdə olan olayların qarşı-qarşıya qoyulması ilə baş-başa qalırıq.

Şairin “Ədəbi sütunlar” rubrikası altında “Azərbaycan” qəzetində dərc etdiyi “Qürbət ellərdə yadı-vətən: Karpatda ikən” əsəri 1916-cı ildə müharibə illərində Ensteri şəhərində yazılsa da, müəllif onu yalnız Bakıya qayıdandan sonra çap etdirə bilmişdir. “Son dərəcə güclü lirizmə malik olan”² üç hissəlik bu şeir qəzetin 1918-ci il nömrələrində dərc olunmuşdur(“A”, 20,22 noyabr, 2 dekabr 1918-ci il, N 45,47 55). Qürbətdə vətən həsrəti ilə yazılmış bu şeirdə Qafqaz, onun gözəllikləri xatırlanır və şairin vətənə dönmək arzuları əsərin əsas leytmotivini təşkil edir.

M.Hadinin “Azərbaycan” qəzetində çıxan və kitablarına düşməyən əsərlərindən biri də on iki beytlik “Məhtabi-şita” şeiridir(27 noyabr 1918-ci il, N 50). “Karpat xatirələrindən” silsiləsindən olan bu şeirdə şair bir qış gecəsində dağın üstündən boylanan Ayın ərzi işıqlandırmasını tərənnüm edir. Ən maraqlı cəhət budur ki, müəllif bu əsərində türk aləmini yıxılmaz dağa bənzədir, parlaq ayı isə türk dünyasının gələcək azadlığı kimi mənalandırır.

M.Hadinin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan daha bir neçə şeiri vardır ki, bunlar da şairin “Seçilmiş əsərləri”nə salınmamışdır. Əsərlər aşağıdakılardır: “Şühədayi-hürriyyətimizin ərвахına ithaf”(“A”,31 mart

¹ Ə.Saraçlı. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönməndə. Bakı: “Elm”nəşriyyatı, 2007, s. 21-22

² A.Əliyeva. “Azərbaycan” (1918-1920) qəzetində ədəbiyyat məsələləri. Bakı: “Gənclik” nəşriyyatı, 2002, s. 44

1919-cu il, N 147), “Məfkureyi-aliyəmiz”(“A”, 3,4 aprel 1919-cu il, N 149,150), “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə”(“A”,22 aprel 1919-cu il, N 163), “Əsgərlərimizə, köhüllülərimizə”(“A”, 23 aprel 1919-cu il, N 164). Bu şeirlərin M.Hadinin Sovetlər dönəmində çıxan kitablarına düşməməsinin başlıca səbəbi həmin əsərlərin Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə və onun milli ordusuna həsr olunmasıdır.

M.Hadinin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunan daha iki şeiri var ki, bunlardan buri “Baharın ilhamları və ictimai rəmlər”(“A”,7,10 aprel 1919-cu il, N 152,155), digəri isə “Kor soqquq” adlanır(“A”, 2 may 1919-cu il, N 170). Birinci şeir mövzu və ideyaca “Məfkureyi-aliyəmiz” şeirini xatırladır. Eyni zamanda bu şeirdə qadın azadlığı məsələsinə də diqqət yetirilir və şair inanır ki, müstəqilliyini qazanan gənc Azərbaycan dövləti “canlı ikən örtü içində dəfn olunan” qadınlara da azadlıq verəcək, qadınlar millətin və dövlətin tərəqqisinə öz töhfələrini bəxş edəcəklər.

“Kor soqquq” şeiri isə bir qədər əvvəl adını çəkdiyimiz “Bədbəxt kor çocuq” şeirinin bir növ genişləndirilmiş variantı təsiri bağışlayır.

M.Hadi “Azərbaycan” qəzetində poetik əsərlərlə yanaşı, məqalələr də çap etdirmişdir. Müəllifin qəzetdə dərc olunmuş ilk məqaləsi “İki simayisiyasinin müharibə haqqındakı mütaliələri münasibətilə” əsəridir(“A”, 20 oktyabr 1918-ci il, N 17). Bu məqalədə əlli bir aydan bəri davam edən Birinci Cahan savaşı barədə müəllifin qənaətləri ilə tanış oluruq.

M.Hadinin “Zərbeyi-inqilab” adlı məqaləsi(“A”, 22 oktyabr 1918-ci il, N 19) oxucuları ayılmaq, zamanənin gedişinə diqqətlə baxıb həyat həqiqətlərindən ibrət götürmək istəyini həməsrlərinə aşılamaq niyyəti ilə qələmə alınmışdır. “Min nəsihətdən bir müsibət daha xeyirlidir” kəlamını tezis kimi irəli sürən müəllif xatırladır ki, nəsihətlə haqqını qanmayana həqiqəti qandırmaq müşkül məsələdir. “Odlə oynama!” - dedikcə daha da şirnikləşən, əli odda yanmayınca qorxu-ürkü bilməyən körpə kimi, yetkin insan da görməyincə, başına gəlməyincə nəsihəti qulaq ardına vurur və vuracaqdır. “Bizlə isə böyüklərimizin nəsihətləri daha az kar edir, yaxud da heç kar etmir”, - fikrini ümumiləşdirən müəllifin qənaəti, doğurdan da düşündürücüdür və bu günümüzə yaxından səsleşir.

“Abbas Səhhətin üfuli-əbədisi” məqaləsi(“A”, 18 noyabr 1918-ci il, N 43) A.Səhhətin Gəncə şəhərində ölümü münasibəti ilə qələmə alınmışdır. “Böyük vətəndaşlıq və qədərbilənlik hissi ilə yazılmış”¹ bu məqalədə dostu və həmkarının ölümündən dolayı dərin sarsıntı keçirən M.Hadini ən çox düşündürən isə, heç şübhəsiz, A.Səhhətin əsərlərinin taleyi məsələsidir ki,

¹ Ə.Saraclı.Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dönəmində. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2007, s.26

müəllif bu düşüncələrini aşağıdakı cümlələrlə oxucuların diqqətinə çatdırır: “Səhhət öldü. Fəqət əsl düşünüləcək şurasıdır ki, şairi-mütəffəyatın qeyri-mətbu olan mətrukati-qələmiyyəsi nasil oldu? Yoxsa Şirvan faciəyi-əziməsində yanıb-yaxılan sərvətlər kimi Səhhətin də asari-qələmiyyəsi, sərvəti-fikriyyəsi ehraq olub getdimi? Məncə, şayani-əndişə burasıdır. Dünyamız hali-asayişə övdət etdikdən sonra, ehtimal ki, bu həqiqət anlaşıla biləcəkdir”¹.

“Yaşamağa layiq olanlar yaşaya biləcəkdir. İştə qanuni-təbiət boylədir. Öylə isə yaşamağa layiq kəsb etmək istəyən bizlər bu haldan təzyidi-ümid etməliyiz, edə bilməliyiz. Vlatsova hökuməti-həyatıyyə və ictimaiyyəsiindən qafil olmayalım. Yəs ruhun ölümü, ümid isə ruhun həyatıdır. Siyasəti-milliyə nə simada görülsə görünsün, ancaq millətimizdəki çöhreyi-ümid yəsdar olmamalıdır” fikirlərinin özündə yer aldığı “Ümid ilə yaşayın!” məqaləsi də (“A”, 25 noyabr 1918-ci il, N 49) davam etməkdə olan müharibənin təsiri ilə yazılmış və burada insanlar həyatdan əllərini üzməməyə çağırılmışdır.

M.Hadinin “Azərbaycan” qəzeti ilə əlaqələri yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə 1919-cu ilin may ayına, şairin Bakını tərk etməsinə qədər davam etmiş, ədib qəzətdən bir tribuna kimi istifadə edərək duyğu və düşüncələrini oxucularla bölüşmüş, qəzet də səxavətlə səhifələrində onun yazılarına yer ayırmışdı.

Ümumiləşdirmədən göründüyü kimi, 1914-1919-cu illərdə yazıb mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi əsərlərində mütəfəkkir sənətkarı düşündürən, məşğul edən məsələlər yenə də insan və onun cəmiyyətdəki mövqeyi, ziddiyyətlər üzərində qurulan və ədələtsiz qanunlarla idarə olunan dünyadakı qarışıqlığın səbəblərinin axtarılması problemləri olmuşdur.

M.Hadi yaradıcılıq ənənəsinə sadiq qalaraq yaradıcılığının son illərinin məhsulu olan əsərlərində də elm, maarif və mədəniyyətin insanların həyatında oynadığı rolu qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmışdır.

M.Hadi Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsinə sevinc və böyük ümidlərlə qarşılıq, “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində həm odlu-alovlu şeirləri, həm də kəsərli publisistik yazıları ilə çıxış etməklə müstəqilliyə sənətkar töhfəsini əsirgəməmişdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində mövzu ilə əlaqədar irəli sürülən yekun müddəa və tezislər ümumiləşdirilərək qeyd olunur ki, iti yaddaşa, parlaq zəkaya malik olan, müraciət etdiyi bütün həyatı məsələləri müxtəlif mənbələrdən aldığı nümunələrlə paralel şəkildə şərh edib daha çox

¹ M.Hadi. Abbas Səhhətin üfuli-əbədisi. “Azərbaycan” qəzeti, 18 noyabr 1918-ci il, N 43

maarifçilik mövqeyindən çıxış edən ədibin əsərləri yaşadığı illərin aynası təsirini bağışlayır. Xalq həyatının və yaşadığı dövrün elə bir köklü məsələsi yoxdur ki, müəllif ona münasibət bildirməsin.

Əsərlərinin təhlili ondan həm də bir islamşünas alim, Quranın tərcüməçisi kimi danışmağa imkan verir. Əsərlərində istifadə etdiyi xalq deyimləri, atalar sözü və məsəllər ona dəlalat edir ki, o, klassik Azərbaycan, ərəb, türk və fars ədəbiyyatına bələd olmaqla yanaşı, həm də xalq ədəbiyyatına dərinlən aşına olmuşdur.

Mükəmməl şəkildə bildiyi Şərq dilləri vasitəsi ilə Qərb ədəbiyyatı, xüsusilə yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərindən də xəbərdar olub yeri gəldikcə onlardan istifadə etməsi M.Hadinin həm maraq, həm də mütaliə dairəsinin genişliyindən xəbər verir.

Bir şair və mütəfəkkir olaraq M.Hadinin müraciət etdiyi mövzular nə qədər rəngarəng olsa da, onlar ümumi, mayasında Allah və insan sevgisi olan bir ideya ətrafında birləşirlər ki, bu ideyanın da adı Xəliqə və insana məhəbbət, dünyaya səadət və bunların həyata keçməsi üçün şərait yaradacaq **BƏRABƏRLİK və HÜRRİYYƏT** arzusudur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU AŞAĞIDAKI ELMİ NƏŞRLƏRDƏ ƏKSİNİ TAPMIŞDIR

MONORAFİYA və KİTABLAR

- 1.Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2001, 121 səh.
2. Məhəmməd Hadi yaradıcılığının “Həyat” və “Füyuzat” mərhələsi. Bakı: “Qələm” MMS, 2009, 148 səh.
- 3.“Məhəmməd Hadi və mətbuat(1905-1920)”. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 448 səh.
4. Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 300 səh.

MƏQALƏLƏR

1. Bəşər taleyi haqqında düşüncələr// “Ulduz” jurnalı, 1990-cı il, N 10, səh. 72-75
2. Məşrutə dövrü ədəbiyyatı/ “Məşrutə inqilabı – 100”, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2005-ci il, cəh. 212-226

- 3.** Məhəmməd Hadinin ilk poetik tərcümələri (“Həyat” qəzetində çap etdirdiyi tərcümələr əsasında)// “Mütərcim” jurnalı, 2008-ci il, N 2(37), səh. 99-102
- 4.** Məhəmməd Hadi yaradıcılığında əxlaq və mənəviyyat məsələləri// “Fəlsəfə” jurnalı, 2009-cu il, N 1-2, səh. 120-125
- 5.** M.Hadinin şeirləri “Həyat”ın səhifələrində// “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2009-cu il N 1, səh. 123-130
- 6.** M.Hadinin “Elmi-əbdanə həqiqi bir nəzər” əsəri// “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2009-cu il, N 2, səh.136-139
- 7.** M.Hadi publisistikası “Füyuzat” jurnalı səhifələrində// “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2009-cu il, N 5, səh. 116-122
- 8.** “Füyuzat”ın şairi// “Azərbaycan” jurnalı, 2009-cu il, N 12, səh. 153-158
- 9.** Məhəmməd Hadi Azərbaycanda Tofiq Fikrət irsinin ilk araşdırıcısı kimi// “Xudafərin” aylıq mədəni, elmi, ictimai dərgisi, Tehran, 2009-cu il, N 61, səh. 60-63
- 10.** M.Hadinin publisistikasında İran mövzusu və Qərbin işğalçılıq siyasətinin tənqidi// “Xudafərin” aylıq mədəni, elmi,ictimai dərgisi, Tehran, 2009-cu il, N 62, səh. 3-5
- 11.** M.Hadinin “Budda kimdir?” əsəri barədə bəzi qeydlər// “Xudafərin” aylıq mədəni, elmi, ictimai dərgisi, Tehran, 2009-cu il, N 63-64, səh. 53-55
- 12.** Məhəmməd Hadinin “Füyuzat” jurnalındakı tərcüməçilik fəaliyyəti// “Mütərcim” jurnalı, 2010-cu il, N 1, səh. 138-142
- 13.** Məhəmməd Hadinin poetik əsərləri “Təzə həyat” qəzetinin səhifələrində// “Elmi axtarışlar” jurnalı, 2010-cu il, N 2, səh. 171-181
- 14.** “Səda”nın sədalı şairi// “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 1910-cu il, N 5(76), səh. 224-227
- 15.** “Cəhalət bir mərəzdir, yox əlacı elmdən başqa..”// “Azərbaycan” jurnalı, 2010-cu il, N 10, səh.184-187
- 16.** Məhəmməd Hadinin poetik tərcümələri “Təzə həyat”da// “Mütərcim” jurnalı, 2011-ci il, N 1, səh.104-106
- 17.** M.Hadinin publisistikası “Təzə həyat” qəzetində: Qərb və Şərq məsələləri// “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2011-ci il, N 3, səh. 160-165
- 18.** M.Hadinin cəbhədən yazdıqları mətbuat səhifələrində// “Dil və ədəbiyyat” jurnalı, 2011-ci il, N 3(79), səh. 156-162

19. M.Hadi və “Sədayi-həqq” qəzeti// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2011-ci il, N 7, səh. 266-271
20. Məhəmməd Hadinin əsərləri “Bəsirət”in səhifələrində// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2011-ci il, N 9, səh. 267-279
21. Məhəmməd Hadi və “Azərbaycan” qəzeti// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2011-ci il, N 10, səh. 249-261
22. Məhəmməd Hadinin uşaqlıq və gənclik illəri. Təhsili və pedaqoji fəaliyyəti// “Elmi axtarışlar” jurnalı, N II- 2011, səh. 3-10
23. Произведения Мухаммеда Хади на страницах газета “Игбал”// Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, Серия “Филология, социальные коммуникации”, Симферополь, 2011, Том 24(63), N 3, стр. 93-98
24. Краткий обзор деятельности Мухаммеда Хади до вступления в мир прессы и литературы// Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Вестник КазНУ, серия востоковедения, Алматы, 2011, N 4(54), стр. 68-72
25. Ş.M.Xiyabani hərəkəti dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit/ Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani – 90, AMEA Z. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı, 2011-cu il, səh.143-163
26. M.Hadi publisistikası “Həyat” qəzetində: cəhalətdən qurtulmağın yolu elm, maarif və mədəniyyətdən keçir// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2012-ci il, N 1, səh. 371-379
27. Türkiyədən qayıdan M. Hadi “İqbal” qəzetində// AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “Elmi araşdırmalar”ı, Bakı, 2012-ci il, səh. 81-86
28. Вопросы просветительства прессы и науки в публицистике М.Хади (на основе статей опубликованных в газете “Хайат”)// Научным журнал, Вестник КазНПУ им. Абая(серия филология), Алматы, 2012, N 2, стр. 120-123
29. Məhəmməd Hadi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu// “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı, 2012-ci il, N 3, səh. 112-117
30. M.Hadi Nizami Gəncəvinin ilk tərcüməçilərindən biri kimi// “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2012-ci il, N 8, səh. 252-256
- 31.Sədi Şirazi və Hafiz Şirazinin əsərləri M.Hadinin tərcüməsində/ Akademik Vasim Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, s. 326-328

32.Bəxtiyar Vahabzadə Məhəmməd Hadi haqqında/ I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziyumuunun materialları, Bakı, Azərbaycan, 13-15 dekabr 2012-ci il, səh. 510-512

33.Orta məktəblərdə klassik irsin tədrisi məsələləri(M. Hadinin əsərləri əsasında)// Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Əsərləri–2012, Xüsusi buraxılış, Bakı, s. 154-158

MÜƏLLİFİN M. HADİ HAQQINDA DƏRC OLUNMUŞ MONOQRAFİYA VƏ KİTABLARI BARƏDƏ RƏYLƏR

1.Xeyrulla Məmmədov. Hadişünaslığa yeni töhfə (İ.Qəriblinin “Məhəmməd Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poeması” monoqrafiyasına ön söz). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2001, səh. I-IV

2.Tehran Əlişanoğlu. M.Hadinin “İnsanların tarixi faciələri” poemasının tədqiqi. “Ədəbiyyat qəzeti”, 8 avqust 2003-cü il, N 30

3.Bəkir Nəbiyev. Hadişünaslığa yeni töhfə(İ.Qəriblinin “Məhəmməd Hadi və mətbuat(1905-1920)” monoqrafiyasına ön söz. Bu ön söz həm də “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuşdur. Bax: “Ədəbiyyat qəzeti”, 17 fevral 2012-ci il, N 6). Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, səh. 3-7

4.Bəkir Nəbiyev. Şamaxı torpağının yetirdiyi böyük Azərbaycan şairləri(“Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə Şirvani” öçerki). Bakı: “Ozan”, 2012, səh. 274-278

5.Məhəmməd Hadi İslam Qəriblinin tədqiqatında. Xüsusi buraxılış, “Türk dünyası” qəzeti, 22 may 2012-ci il, N 01(149)

6.Nəzakət Qafqazlı. “Məhəmməd Hadi və mətbuat(1905-1920)”// “Azərbaycan” jurnalı, 1912-ci il, N 8, səh. 184-186

7.Sakibə Ələsgərova. Tanınmış hadişünasın “Məhəmməd Hadi və mətbuat(1905-1920)” monoqrafiyası haqqında bəzi mülahizələrim. “Kredo” qəzeti, 23 fevral 2013-cü il, N 08(718)

8. Aslan Salmansoy. Hadişünaslıqda “yeni mərhələ”nin müəllifi(İ.Qəriblinin “Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır” kitabına ön söz). Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, səh. 3-5

**ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ
МУХАММЕДА ХАДИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ
(1905-1920-ые годы)**

РЕЗЮМЕ

Основатель азербайджанского национального романтизма М.Хади считается одним из редчайших мыслителей и деятелей культуры XX века, творившим в тесном сотрудничестве с прессой. В представленном диссертационном исследовании “Литературно-художественное наследие Мухамеда Хади в азербайджанской периодической печати (1905-1920 годы)” впервые изучаются тесные отношения автора с прессой.

В диссертации нашли отражение вопросы, связанные с приходом М.Хади в сферу прессы, ознаменовавшимся выходом его первой статьи “Изложенная истина” в газете “Нәуат” (“Жизнь”). С июля 1905 года по май 1919 года М.Хади опубликовал более 270-ти научно-художественных, публицистических статей и переводных материалов, которые издал в различных газетах и журналах. Кроме того в диссертации особое внимание уделено трудам, имеющим широкую научно-филологическую значимость.

В первой главе диссертации “Этапы творчества М. Хади в газете “Нәуат”(“Жизнь”) и журнале “Füyuzat”(“Наслаждение”)” исследованы особенности его творчества, проанализированы материалы, изданные в этих печатных органах. Широкой общественности представлены около 50-ти неопубликованных трудов в изданных книгах М. Хади.

Во второй главе диссертации “От журнала “Dəbistan”(“Школа”) до газеты “İttifaq”(“Союз”)” в основном анализируются труды М.Хади, опубликованные в газетах “İrşad”(“Развитие”), “Təkamül”(“Эволюция”), “Yoldaş”(“Товарищ”), “Təzə həyat”(“Новая жизнь”), а также в журнале “Dəbistan”(“Школа”). Определенная часть изданных в этих журналах трудов автора является новой и до сих пор неизвестной широкой читательской аудитории.

В третьей главе “Деятельность М. Хади в газетах “İttifaq”(“Союз”), “Təgəqqi”(“Прогресс”), “Səda”(“Отклик”)” изучено более 70 трудов автора, большая часть которых, как и указывалось выше,

являются новыми и до сих пор не представлены научной общественности.

В четвертой главе “Литературная деятельность М. Хади в 1914-1920 годы” рассматривается творчество автора в период до Первой мировой войны, в военный и послевоенный периоды. Здесь исследованы ранее неопубликованные труды М.Хади, напечатанные в газетах “İqbal” (“Судьба”), “Sədayi-həqq” (“Отзвук правды”), “Bəsirət» (“Дальновидность”), “Açıq söz” (“Открытое слово”), “Azərbaycan” (“Азербайджан”).

В диссертации, опирающейся на богатую фактологическую и теоретическую базу, всесторонне исследуется творческая личность М.Хади: он представлен не только как известный широкой читательской аудитории поэт, но и как публицист, ученый, переводчик и прозаик. Наряду с изучением литературного наследия М.Хади нами подготовлены и научно-текстологические материалы, отражающие уровень его творческого диапазона.

Диссертация написана на основе анализа обширной научно-критической литературы. В “Заключении” обобщены полученные в результате исследования выводы.

**MUHAMMAD HADI'S LITERARY HERITAGE IN
PRESS OF AZERBAIJAN(1905-1920)**

SUMMARY

One of the founders of the national Azerbaijani romanticism M.Hadi is one of the handful masters among the XX century writers and thinkers who had close relations with media. Muhammad Hadi's relations with periodical media of Azerbaijan are systematically investigated for the first time in this monographic study by Islam Garibli entitled "Muhammad Hadi's Literary Heritage in Periodical Press of Azerbaijan (1905-1920)".

The thesis reflects the full and complete view of the Hadi's relations with media who came to the press with publication of his first article "Bayani-Haqiqat" in Hayat newspaper in 1905. Hadi published more than 270 literary-scientific, publicistic works and translations in different newspapers and magazines between July 1905 and May 1919. The thesis provides comprehensive information about almost all of them and defines their scientific-philological value.

In the first chapter of the dissertation entitled "Hayat and Fuyuzat Stage of M.Hadi's Creative Works" Hadi's coming into press and literature world, his original works and translations published in Hayat and Fuyuzat magazines are comprehensively analyzed. The chapter uncovers and presents to the attention of the scientific-literary community around fifty original works and translations by Hadi which have not been included into any book yet.

The second chapter of the thesis is entitled as "From Dabistan till Ittifaq". The chapter examines the works of the author in Dabistan magazine, Irshad, Takamul, Yoldash and Taza Hayat newspapers, many of them are newly found works of Hadi.

In the third chapter of the thesis entitled "M.Hadi's Heritage in Ittifaq, Taraggi and Sada Newspapers" more than seventy works of the author published in the mentioned newspapers are analyzed, most of which are newly found works as well.

The fourth chapter of the thesis entitled "Hadi's Literary Activity in 1914-1920" considers the activity of the master on the eve of World War I, during the war years and after the war. The chapter provides comprehensive information about the Hadi's works published in Iqbal, Sadayi-haqq,

Basirat, Acig Soz, Azerbaijan etc. newspapers, many of which are not included into his books and unknown for scientific community.

In the thesis, which is rich in terms of theoretical basis and facts, Hadi who is mainly known to literary-scientific community as a poet is researched not only as a poet but also as a writer, journalist, scholar and translator. Along with analyzing his literary heritage, scientific texts of these works are prepared.

The thesis which has a perfect and rich bibliography ends with conclusion in which the ideas obtained throughout the research are generalized.

ГАРИБОВ ИСЛАМ ЭЙНАЛИ оглы

**ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ НАСЛЕДИЕ
МУХАММЕДА ХАДИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ
(1905-1920-ые годы)**

5716 .01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2013